

mijnstreek

2022

NUMMER 3

THEMA

**Het banaliteitsrecht
van de Causermolen
in de tweede helft
van de 18de eeuw**

PORTRET

Drie vrouwen in dienst van
de ooievaar

THEMA

St. Bonifatius
Een Kettelerbund in Heerlen

HISTORISCH ACTUEEL

WMC Kerkrade
70 Jaar Groei en Ontwikkeling

Omslag voorkant:

Mieke Lange (1891-1982)

Foto: HCL-Rijckheydt.

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen en Brunssum. Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'

Opbraakstraat 62, 6432 BP

Hoensbroek.

Tel. 06-29518257.

E-mail:

redactie@MijnStreek-Parkstad.nl

website:

www.MijnStreek-Parkstad.nl

Bankrekening:

NL 86 INGB 0002 0699 07

(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van

Herle, Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter,
drs. A. Quaedackers, secretaris;
H. Otten, penningmeester; P. Borger;
R. Braad; mr. ir. J. Smeets.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur;
drs. K. Linders, redactiesecretaris;
drs. A. Quaedackers, eindredacteur;
drs. J. Dohmen; dr. F. Gerards;
F. Patelski; drs. D. Smeets-Habets.

Richtlijnen voor de auteurs:

Artikelen kunt u per post of liever per mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN: 2468-6166

Jaargang 7 – 2022

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 21,00 of
€ 20,00 bij automatische incasso.
Looptijd van een abonnement is
uitsluitend per kalenderjaar. Bij
tussentijdse bestellingen worden
reeds verschenen nummers van
dat jaar nageleverd.
Prijs van dit nummer: € 6,50,
excl. porto- en verpakingskosten.

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems

Druk: CPF XL Communication,
Landgraaf

Om het heden te begrijpen moeten we het verleden kennen

Als docent Nederlands hoorde ik als het om het vak geschiedenis ging van leerlingen nogal eens de opmerking dat dit wel leuk en interessant was, maar eigenlijk overbodig. Je hebt er in het dagelijks leven niets aan. Het is niet 'nuttig' zoals de moderne talen en de natuurwetenschappen dat zijn. Moderne talen helpen ons communiceren met mensen over de hele wereld en met behulp van de exacte vakken kunnen we de buitenwereld beschrijven, in cijfers vatten en tot op bepaalde hoogte zelfs een prognose maken voor de toekomst.

In dat opzicht kan geschiedenis inderdaad niet concurreren met bovengenoemde vakken. Toch is geschiedenis niet alleen maar leuk en interessant. Het is een vak dat ook heel nuttig en waardevol is als we de wereld om ons heen willen begrijpen. Waarom zijn bepaalde dingen zoals ze zijn? Waarom meten we afstanden in meters en drukken we gewicht uit in kilogram? Waarom hoort Limburg als een soort wormvormig aanhangsel bij Nederland en niet bij België, of bij Duitsland? En waarom denkt Poetin dat Oekraïne een deel van Rusland is en geen autonoom land?

Voor een antwoord op vragen van dit type moeten we in de geschiedenis duiken. Napoleon voerde het metrieke stelsel in. Wie was Napoleon en waarom wilde hij maten en gewichten standaardiseren?

De meeste landsgrenzen in Europa zijn het gevolg van oorlogen en de daaropvolgende verdragen. Dat is voor Limburg niet anders. Ten tijde van de Sovjet-Unie was Oekraïne een deel hiervan. Voor iemand die terug wil naar het Sovjettijdperk, is Oekraïne geen zelfstandige natie.

Veel situaties in het heden zijn een rechtstreeks gevolg van gebeurtenissen in het verleden. Om het heden te begrijpen moeten we dus het verleden kennen. De Schotse historicus en wiskundige Thomas Carlyle (1795-1881) vat dit inzicht als volgt samen: 'Het heden is de totaalsom van de geschiedenis'. Doorredenerend kunnen we dan ook stellen dat de actualiteit van nu voor een groot deel bepalend is voor de toekomst.

In dit nummer van MijnStreek vindt u hopelijk weer genoeg materiaal dat helpt het heden wat beter te begrijpen en dat vooral ook heel veel leesplezier biedt!

Anita Quaedackers,
Eindredacteur MijnStreek

Thema	4	Het banaliteitsrecht van de Caumermolen in de tweede helft van de 18de eeuw Frans Gerards
Thema	11	St. Bonifatius - Een Kettelerbund in Heerlen Koos Linders
Portret	17	Drie vrouwen in dienst van de ooievaar Marcel Put
Historisch actueel	21	WMC Kerkrade - 70 Jaar Groei en Ontwikkeling Harrie Reumkens
Thema	28	Ds. Johannes Kupfernagel (1866-1937) Stichter van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Heerlen Marcel Krutzen
Ingezoomd	37	De Hoensbroekse middenstandsverenigingen en hun tentoonstellingen Paul Borger
Aangestipt	45	Roelof Braad, Diane Smeets-Habets en Frans Gerards

Thermenmuseum, gefeliciteerd met de OIKOS-publieksprijs 2022!

Vanaf deze plaats willen werkgroep en bestuur van de Stichting Historische Kring Het Land van Herle en de redactie van MijnsStreek het Thermenmuseum in Heerlen van harte feliciteren met de hun toegekende OIKOS-publieksprijs.

De prijs werd op 10 juni jongstleden door onder anderen dr. Karen Jeneson (conservator Thermenmuseum), Hans Thuis (directeur Historische Goud) en Jordy Clemens (wethouder van cultuur) in ontvangst genomen. Het is de eerste keer dat de prijs naar een museum gaat. Normaal gaat deze alleen naar personen.

De door OIKOS aangestelde jury was met name onder de indruk van hoe het Thermenmuseum een breed publiek heeft weten te bereiken. Daarnaast waren de juryleden diep onder de indruk van hoe het Thermenmuseum bijdraagt aan de herrijzenis van Coriovallum, het Romeinse Heerlen.

OIKOS is een Nederlands-Belgische Onderzoeksschool voor historici gespecialiseerd in de oudheid en classici. De prijs bestaat uit een geldbedrag plus wisselbeker en wordt elk jaar feestelijk uitgereikt.

Het banaliteitsrecht van de Causermolen in de tweede helft van de 18de eeuw

FRANS GERARDS

Dr. Frans M. Gerards is lid van de redactie van MijnsStreek en bestudeert aspecten van de geschiedenis van deze regio.

Het gebied in Heerlen waarop dat van toepassing was en hoe de bewoners van dat gebied met dat recht van de Causermolen omgingen

De in Heerlen gelegen Causermolen was tot aan de Franse Tijd in 1795 een ban- of dwangmolen, wat wil zeggen dat de molen was bekleed met het banaliteitsrecht. Dat betekende dat alle bewoners van huizen die binnen het rechtsgebied van de Causermolen lagen, verplicht waren hun granen te laten malen op de Causermolen terwijl er in de hoofdschepenbank van Heerlen maar liefst zes andere molens lagen waar men graan kon laten malen. Het banaliteitsrecht was een recht dat nog stamde uit de vroege middeleeuwen. De molen in kwestie was toen in eigendom van de landsheer. Deze legde die maalverplichting of molendwang aan de bewoners op om de financiële middelen bij elkaar te krijgen ter instandhouding van het molengebouw en daardoor het voortbestaan van de molen te verzekeren.¹ In deze bijdrage gaan we eerst na wie de Causermolen in de tweede helft van 18de eeuw in erfpacht had en hoe die erfpacht was geregeld. Daarna wordt het gebied in Heerlen in kaart gebracht waarop het banaliteitsrecht van de Causermolen van toepassing was. Tot slot wordt ingegaan op de vraag hoe de in dat gebied woonachtige Heerlenaren met die maalverplichting op de Causermolen omgingen.²

De erfpachter Johannes Quadvlieg

In 1753 was de Causermolen in erfpacht uitgegeven aan Johannes Quadvlieg en na hem aan zijn zoon Reijnier.³ Johannes Quadvlieg had de molen in erfpacht aangenomen voor de kwantiteit van 34,5 malder rogge per jaar.⁴ Na de erf-

pachtovereenkomst te zijn aangegaan ontdekte Johannes Quadvlieg echter dat het banaliteitsrecht van de Causermolen niet op het hele dorp van Heerlen van toepassing was, maar slechts op zestien in Heerlen gelegen huizen, de banaal- of dwanghuizen genoemd. Voor die zestien huizen betekende dit dat de bewoners van die huizen verplicht waren om al hun granen te laten malen op de Causermolen. Maar, zo stelde Johannes Quadvlieg vast, lang niet alle bewoners van die zestien huizen deden dat. Ze lieten hun graan vaak malen op andere molens zonder dat die molens daartoe gerechtigd waren. Het kostte hem de grootste moeite om die zestien huizen onder de dwang te houden. Daar kwam nog bij dat andere molenaars er niet voor terugschrokken om met paard en kar en onder belgerinkel door het dorp te rijden met de bedoeling om graan op te laden dat gemalen moest worden. Dat moest volgens Quadvlieg worden verboden.

Met deze klachten wendde Johannes Quadvlieg zich tot de Raad van State in Den Haag. Hij verzocht de Raad om de molenaars buiten het banaliteits- of rechtsgebied van de Causermolen te verbieden om met paard en kar binnen het banaliteitsdistrict van de Causermolen te komen om de te malen granen op te halen bij de onder de dwang van de Causermolen vallende huizen. Verder moest aan de ingezetenen van Heerlen opgedragen worden om in het vervolg al hun graan op de Causermolen te laten malen. Op 18 oktober 1753 besloot de Raad van State dat Quadvlieg aan de Raad een overzicht moest

De Causermolen, nog met ombouw voor het molenrad, ca. 1950. Foto: Collectie HCL-Rijkheyt.

overleggen van de omvang van het banaliteitsdistrict van de Causermolen in Heerlen, inclusief een authentieke kopie van de erfpachtbrief. Ook moest hij aan de rentmeester van de domeinen en geestelijke goederen Van Essen verdere bewijzen overleggen van het recht van de Causermolen.⁵

Erfpachter Quaadvlieg zelf werd opgedragen om zich tot de regenten van Heerlen te wenden en bij hen informatie in te winnen over de omvang van het banaliteitsdistrict van de Causermolen. De regenten kregen de aanbeveling om daarvoor oude Heerlenaren onder ede te verhoren. Van de op deze wijze verzamelde informatie moest Van Essen verslag uitbrengen aan de Raad van State.

Het deel van Heerlen waarop de maalverplichting van toepassing was

De rentmeester, Van Essen, ging in zijn rentmeesterskantoor in Maastricht eerst op zoek naar de geregistreerde octrooien van de overige molens in de hoofdschepenbank van Heerlen. Watermolens mochten zonder octrooi van de landsheer namelijk niet gebouwd en in gebruik worden genomen. De overige molens in de buurt waren: de Schandelmolen, de Weltermolen, de molen van Ten Eyckholt, de Köpkesmolen, de molen van

Puth en de molen van Voerendaal.

In januari en februari 1754 werden op verzoek van de rentmeester door de vice-schout en schepenen van Heerlen meerdere oude Heerlenaren onder ede verhoord betreffende hun kennis van de uitgestrektheid van het banaliteitsdistrict van de Causermolen.

Met behulp van de afgelegde verklaringen werden door de Raad van State op 26 juli 1754 de limieten van het banaliteitsdistrict van de Causermolen vastgesteld. Deze werden als volgt geformuleerd:

'... dat sig de banaliteit van de Causer molen voorn. noijt verders binnen deese Hooftbanke uijtgestrekt nog dat dito molenaar verdere dwang geexerceert heeft als binnen den dorpe van Heerlen aanvangende aan de Veemarktspoort aan het huijs van de Efgn. Dionys Schils, oud tijds de Erfgen. Pauls Merkelbag, bekend onder den naam van Merkelbags Panhuijs en tegen over, over de straat het huijs gehoorende aan d'Weduwe wijlen Jacobus Crombag herkomende van Johannes Franssen inclusive en de straat aflopende naar het gasthuijs tot den huijse van d'oude Smit herkomende van Kerst Boest inclusive en niet verders in deese dorpe, en dan nog den Hoff Souret en verders niet in deese Banke'.⁶

Emmastraat met
Hotel de Kroon,
omstreeks 1890.
Foto: HCL-Rijkheyt.

Voor Johannes Quaadvlieg zal deze door de Raad van State vastgestelde omvang van het banaaliteitsdistrict van de Caumermolen in Heerlen een teleurstelling zijn geweest. Hij zal voor de Caumermolen ongetwijfeld op een groter gebied hebben gerekend. De onder ede verhoorde oude Heerlenaren hadden echter verklaard dat de waterstroom van de Caumermolen te gering en daarom niet in staat was om voor de hele bank van Heerlen het graan te malen.

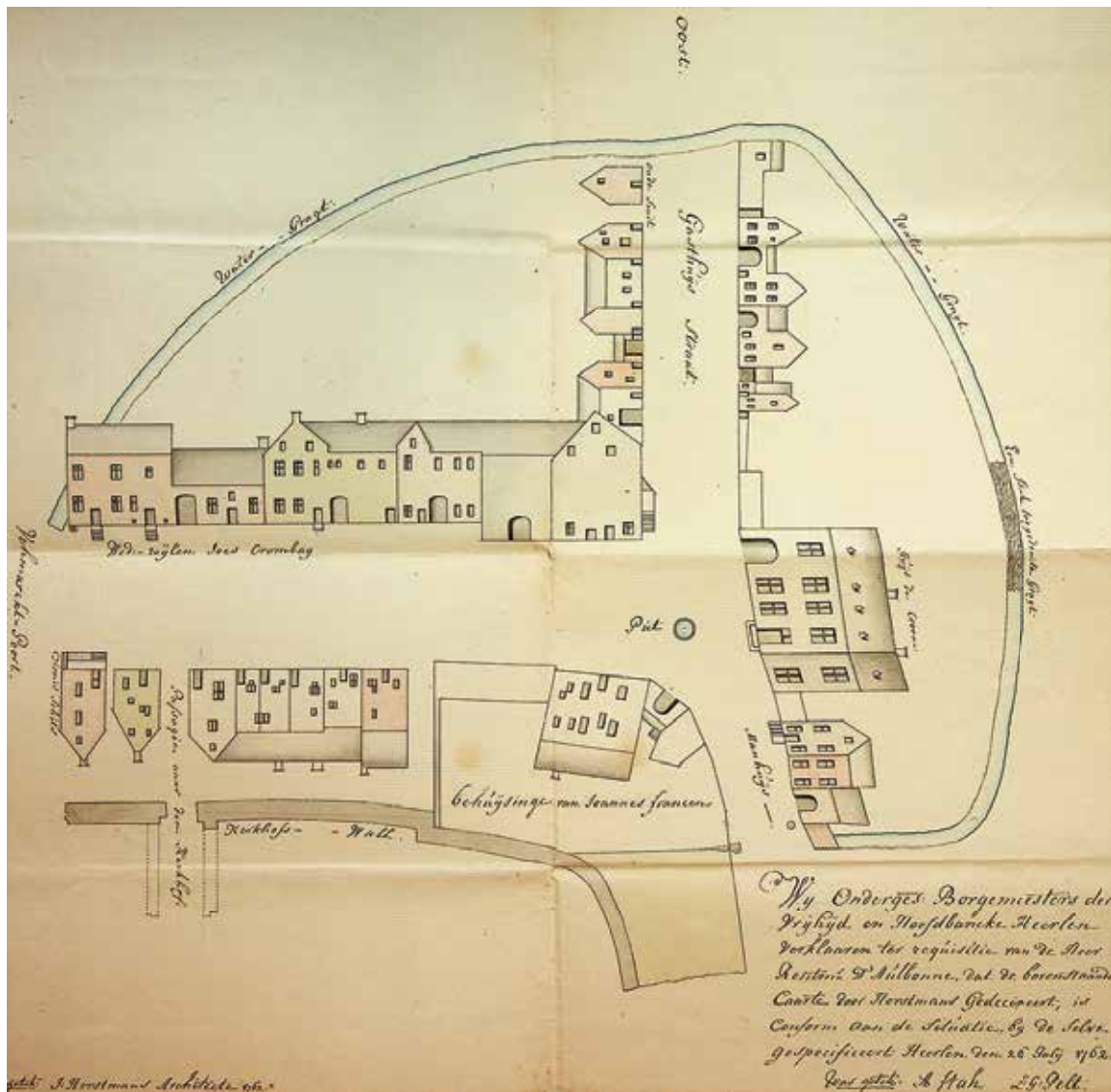
In het hiernaast weergegeven kaartje is het hele gebied van de kom van Heerlen, inclusief de zeshuizen door de Raad van State genoemde banaalhuizen waarop de maalverplichting van toepassing was, weergegeven.⁷

Het kaartje werd in 1762 getekend door architect J. Horstmans naar aanleiding van een geschil tussen advocaat Hendrik Lamberts en molenaar Reijnier Quaadvlieg. Lamberts bewoonde het oude Huys de Kroon; op het kaartje het grote huis geheel rechts. Het huis daarnaast was het Manhuis, het leenhof en administratiekantoor van de Keurkeulse Mankamer. Lamberts was namelijk van mening dat huis de Kroon niet onder de dwang van de Caumermolen viel terwijl Reijnier Quaadvlieg van mening was dat dit wel zo was. Eenzelfde geschil bestond er volgens de molenaar met betrekking tot het Manhuis, dat een

leengoed was van de aartsbisschop van Keulen. Volgens Reijnier Quaadvlieg zou Lamberts, die van 1750 tot 1756 substituut-secretaris van de Heerlense schepensbank was geweest, namelijk hebben gefraudeerd met de verklaring van de oude Heerlenaren. Hij zou daarin de tekst *'eyndigend het Huys de Croon'* hebben opgenomen.⁸ Met andere woorden, de dwang van de Caumermolen eindigde bij Huys de Kroon. Lamberts was namelijk van mening dat Huys de Kroon altijd geïntegreerd was geweest in het Manhuis en dat was vrijgesteld van de dwang.⁹

Dat Lamberts, die pas op 23 februari 1761 eigenaar werd van Huys de Kroon, al in de periode dat hij substituut-secretaris was zou hebben gefraudeerd met de afgelegde verklaring van de oude Heerlenaren, zou te maken hebben gehad met het feit dat hij al jarenlang een oogje had op Huys de Kroon en er daarom zeker van was dat hij dat huis ooit zou kopen. Toen hij nog op de Veemarkt woonde moest bijvoorbeeld een lindeboom, staande tegen het huis van Wilhelmus Roebroek, worden gekapt omdat die boom hem het zicht op Huys de Kroon benam. Advocaat Rasquin, die toen nog Huys de Kroon bewoonde, had tegen de griffier van de Keurkeulse Mankamer Simon Nicolaas Schils gezegd: *'Bloed Schils, die Lamberts wil mijn huis coopen, had hij geld, ik sou het hem vercoopen'*.

Vanwege dit geschil tussen Lamberts en Reijnier Quadvlieg kan, op het Manhuis na, van alle overige huizen op het kaartje met zekerheid worden gezegd dat ze volgens de Raad van State onder de dwang van de Caumermolen vielen en dit gold dus ook voor Huys de Kroon. De Raad van Brabant stelde namelijk in een gerechtelijke procedure tegen advocaat Lamberts op 22 december 1774 vast dat Lamberts, toen hij substituut-secretaris van de Heerlense schepenbank was, inderdaad had geknoeid met de verklaring van de oude Heerlenaren.¹⁰

In de op het kaartje getekende rij huizen beneden en geheel links direct naast de Veemarktspoort lag het huis van Dionys Schils, ook 'Merckelbags Panhuijs' genoemd. Dit was in het verleden het huis met brouwerij van Paulus Merckelbach.¹¹ Het huis aan de overkant van de straat, ook direct naast de Veemarktspoort, was het huis van de weduwe van Jacobus Crombach. De straat naar

de Veemarktspoort was de Veemarktsstraat. Het laatste huis links in de Gasthuisstraat was het huis van de oude smid.

Het kaartje laat duidelijk de limieten van de banaliteit of het rechtsgebied van de Caumermolen zien. Het hele gebied waarin die banaal- of dwanghuizen lagen, werd aan de ene kant begrensd door de watergracht en aan de andere kant door de kerkhofswal. Links, tussen watergracht en kerkhofswal, werd het rechtsgebied van de Caumermolen begrensd door de Veemarktspoort en rechts door het huis de Kroon.

Op het plein voor Huys de Kroon lag een waterput. Ook stond er, op het kaartje overigens niet ingetekend, een geselpaal. Dit betekent dat op dit plein publiekelijk lijfstraffen werden toegevend. In de ruimte tussen Huys de Kroon en de overige huizen rechts in de Gasthuisstraat ligt nu het voormalige Savelbergklooster.

Latere onderzoekers van het banaliteitsrecht van de Causermolen hebben het in het kaartje weergegeven banaliteitsdistrict bevestigd. Volgens Van Hommerich berustte de maalverplichting inderdaad op slechts zestien huizen die gelegen waren in de kom van Heerlen, dat wil zeggen in de Gasthuisstraat en de Dorpstraat; de latere Emmastraat en nu de Pancratiusstraat.¹² De maalverplichting berustte ook nog op de hoeve Soureth in Simpelveld.¹³ Wat de Dorpstraat betrof, lag de grens van die maalverplichting bij de Veemarktspoort. De Veemarkt zelf, het huidige Wilhelminaplein, viel dus buiten de banaliteit van de Causermolen. De bewoners daar genoten maaltvrijheid. Verder heeft Corten erop gewezen dat de huizen die in Heerlen binnen de middeleeuwse vestingmuur waren gelegen eveneens maaltvrijheid genoten.¹⁴ Dat gold ook voor alle overige bewoners van de verschillende gehuchten en buurtschappen in de hoofdschepenbank van Heerlen.¹⁵ De door Van Hommerich en Corten weergegeven inzichten met betrekking tot het banaliteitsdistrict van de Causermolen komen dus precies overeen met wat door de Raad van State op 26 juli 1754 was vastgesteld.

Consequenties van de maalverplichting

Voor de bewoners van die zestien in de kom van Heerlen gelegen banaalhuizen gold dat ze verplicht waren om al hun graan te laten malen op de Causermolen. Als ze brood of bier kochten moest dat brood zijn gebakken van graan en het bier zijn gebrouwen van gerst dat op de Causermolen was gemalen. Hierop was geen enkele uitzondering mogelijk. Bewoners die zich hieraan onttrokken, werden gezien als fraudeurs en waren strafbaar. Ze liepen niet alleen het risico een boete van 25 goudgulden te moeten betalen, maar ook nog het risico dat de paarden en karren waarmee een en ander was vervoerd, in beslag werden genomen. Hiervan waren ze gevrijwaard als ze van hun aankoop buiten de banaliteit aangifte hadden gedaan bij de molenaar van de Causermolen en bereid waren om het zogenaamde 'molsterregt' te betalen. Dit was een aanslag of vergoeding waardoor de molenaar alsnog de inkomsten verwierf die hij door de dienstverlening buiten de banaliteit was misgelopen.¹⁶ Dat 'molsterregt' bedroeg waarschijnlijk 1/16 deel van de ingevoerde producten, want wie op de Causermolen graan liet malen betaalde dat malen

namelijk met 1/16 deel van de waarde van het aangeleverde graan.

Dat betekende dat de bewoners van die zestien banaalhuizen in de kom van Heerlen buiten het district van de banaliteit geen graan mochten laten malen of meel mochten kopen om thuis brood te bakken. Ook mochten ze buiten het district van de banaliteit geen brood kopen tenzij het meel waarvan die broden waren gebakken op de Causermolen was gemalen. Mensen die buiten het district van de banaliteit woonden, mochten in de kom van Heerlen geen broden te koop aanbieden die waren gebakken van meel dat niet op de Causermolen was gemalen. Dezelfde regels golden voor bier. Voor het bier dat door de bewoners van die zestien banaalhuizen werd gedronken gold dat de gerst altijd op de Causermolen moest zijn gemalen.

Naleving van de maalverplichting

Op 27 januari 1763 verklaarde de veldbode van Heerlen, Abraham Eijkenboom, tegenover de Heerlense notaris J.B. van Cotzhuijsen dat in ruime mate de hand werd gelicht met de maalverplichting voor die zestien in de kom van Heerlen gelegen huizen.¹⁷ Hij had van 1758 tot 1761 in de Gasthuisstraat – die tot de banaliteit van de Causermolen behoorde – gewoond. In die jaren had hij, evenals zijn burens, zijn brood en bier echter buiten de banaliteit van de Causermolen gehaald. Zijn brood kocht hij bij weduwe Penners die buiten de banaliteit woonde en zijn graan liet hij malen op de Köpkesmolen. Door de molenaar van de Causermolen was hij daar nooit op aangesproken en daarom had hij ook nooit het 'molsterregt' betaald.

Ook had hij gezien dat een zekere Marie Lindelauf binnen het district van de banaliteit op zondag publiekelijk wittebrood te koop aanbood dat eveneens was gebakken van meel van de Köpkesmolen. Een zekere Anna Marie Boest, die op de Veemarkt het huis de Camere bewoonde dat buiten de banaliteit van de Causermolen was gelegen, was in haar huis wittebroden gaan bakken en verkopen. Het meel haalde zij echter niet op de Causermolen, maar in Eygelshoven. Strikt genomen mocht dat wittebrood door de bewoners van die zestien huizen enkele tientallen meters verderop achter de Veemarktspoort niet worden gekocht tenzij men daarvan bij de mole-

De Causermolen rond 2000. Foto: Collectie HCL-Rijckheyt, Jo Mantel.

naar Reijnier Quadvlieg van de Causermolen aangifte deed en bereid was om het 'molsterregt' te betalen.

Klachten

Dat door de bewoners van die zestien in de kom van Heerlen gelegen banaalhuizen de hand werd gelicht met de verplichting om alleen brood te bakken en bier te brouwen van graan dat op de Causermolen was gemalen en/of alleen eindproducten te kopen die waren gemaakt van op de Causermolen gemalen graan was niet zonder reden. Diverse bewoners waren ontevreden over het op de Causermolen gemalen graan. Het meel van die molen was namelijk van slechte kwaliteit. De tarwe was niet fijn gemalen maar gewoon 'gequetst of gehackt'. Het gevolg daarvan was dat een heel vat tarwe slechts een half vat meel opleverde. Bovendien duurde het vaak veel te lang eer het meel thuis werd bezorgd. Dat moest eigenlijk op de derde dag na aanlevering gebeuren, maar meestal duurde het veel langer. Ook advocaat Lamberts had klachten. Toen hij in 1761 eigenaar van Huys de Kroon was geworden, was hij gedurende drie maanden lang klant

geweest bij de Causermolen. Maar de molenaar had hem bedrogen. Na aftrek van het 'molsterregt', kreeg hij minder gemalen graan terug dan hij had ingebracht.

Daar kwam nog bij dat molenaar Reijnier Quadvlieg van de Causermolen in verband met alle overtredingen nog nooit iemand erop had aangesproken dat ze met hun graan niet naar hem kwamen, ondanks dat ze dat wel zouden moeten. Zo verklaarde een zekere Peter Penners, van beroep broodbakker en wonende in Heerlen maar buiten de banaliteit van de Causermolen, dat hij zijn granen liet malen waar hij dat wilde. Dat was meestal op de Köpkesmolen en soms ook op de Causermolen. Verschillende bewoners uit de genoemde zestien banaalhuizen kwamen bij Penners brood kopen en hadden dat altijd ongehinderd mee naar huis kunnen nemen. Anna Schils, wonende in brouwerij de Tesch in Heerlen en ook wonende buiten de banaliteit, liet haar gerst eveneens malen op de Köpkesmolen.¹⁸ Dat nam niet weg dat de bewoners van de genoemde zestien banaalhuizen bij haar met kannen kwamen om bier te halen. Door de banmolenaar Reijnier Quadvlieg was ze daar nooit op aangesproken.

Ze maakte alleen bezwaar als die bewoners een heel vat bier bij haar wilden kopen.

De hierboven weergegeven ervaringen tonen aan dat de bewoners van die zestien in de kom van Heerlen gelegen banaal- of dwanghuizen halverwege de 18de eeuw hun maalverplichting op de Causermolen niet meer serieus namen. Ze wilden bij voorkeur zelf bepalen op welke molen ze hun granen lieten malen en waar ze brood wilden kopen. En of dat brood nu gebakken was van meel van de Causermolen of van meel van een andere molen maakte hun niets uit. Dat neemt niet weg dat daarmee wel het banaliteitsrecht van de Causermolen werd geschonden.

Beschouwing

Wat met betrekking tot het banaliteitsrecht van de Causermolen opvalt, is dat een in de middeleeuwen aan een molen gegeven recht eeuwenlang ongeschonden bleef voortbestaan alsof de tijd stil had gestaan. Dat de bewoners die aan dat recht en die dwang onderworpen waren daar de hand mee lichtten is dan ook alleszins begrijpelijk. Waarom dat recht van die ene molen zo strikt handhaven terwijl er in de schepenbank van Heerlen maar liefst zes andere molens lagen waar mensen hun granen konden laten malen dat niet alleen een betere kwaliteit meel opleverde, maar misschien ook nog wel tegen een lagere prijs? Marktwerking, de heilige koe van vandaag, speelde toen nog geen enkele rol van betekenis. Oude rechten gingen altijd voor.

Noten

- 1 L. van Hommerich, 'De Causermolen in zijn historisch karakter hersteld', *Het Land van Herle (LvH)* 20 (1970) 81-83. In feite was een banaalmolen toen een nutsvoorziening waarvoor belasting moest worden betaald.
- 2 BHIC 's-Hertogenbosch, 19 Raad van Brabant, Criminele Procesdossiers, inv. nr. 447.0225. Dit archiefstuk bevat 133 beschreven pagina's waarin het probleem van de maalverplichting uitvoerig wordt besproken.
- 3 BHIC 's-Hertogenbosch, 19 Raad van Brabant, Criminele Procesdossiers, inv. nr. 447.0262. Dit archiefstuk bevat 272 beschreven pagina's.
- 4 Een malder was een inhoudsmaat voor granen die van streek tot streek en zelfs van plaats tot plaats verschilde. In het Limburgse plaatsje Beesel was een malder bijvoorbeeld 154,4 liter. Rekenen we dat om naar de Causermolen dan mocht op die molen 34,5 x 154,4 oftewel 5326,8 liter graan worden gemalen.
- 5 De rentmeester der domeinen en geestelijke goederen, aangesteld door de Raad van State, beheerde in de drie Landen van Overmaas de goederen en eigendommen van de Staten-Generaal in Den Haag.
- 6 BHIC 's-Hertogenbosch, 19 Raad van Brabant, Criminele Procesdossiers, inv. nr. 447.0225; Rijkshoofden Heerlen, 001 Schepenbank Heerlen, 1479-1796, inv.nr. 3 notulen bankvergaderingen 1763-1783.
- 7 BHIC 's-Hertogenbosch, 19 Raad van Brabant, Criminele Procesdossiers, inv. nr. 447.0225. Deze zogenaamde Caarte Figuratief van het rechtsgebied van de Causermolen werd gemaakt naar aanleiding van het geschil tussen de Heerlense advocaat Hendrik Lamberts en de molenaar Reijnier Quaadvlieg. De auteur van dit artikel heeft geprobeerd om de zestien huizen aan de hand van het kaartje te tellen, maar dat viel niet mee. Het is niet duidelijk wat op het kaartje precies een huis is. Op 25 maart 1767 werden alle namen van de hoofdbewoners van die zestien huizen genoteerd door de Heerlense schepenen Swildens en Wintgens. In de Veemarktstraat beneden telden ze negen bewoners, aan de overkant van de Veemarktstraat zeven, de Gasthuisstraat aflopende links zes bewoners en aan de overkant van de Gasthuisstraat drie. Dat levert een totaal van 25 hoofdbewoners op.
- 8 BHIC 's-Hertogenbosch, 19 Raad van Brabant, Criminele Procesdossiers, inv.nr. 447.0262; E.J. Broers, 'Die den duyvel off drommel bannen wilt, moet selfs reyn syn', *MijnStreek* 1:1/2 (2016) 21-22.
- 9 Dat Huys de Kroon altijd geïntegreerd was in het Manhuis kan best zo zijn geweest. In de in 1779 samengestelde 'Dorpsrotte van Heerlen' wordt Huys de Kroon vermeld, met schuur, stal, mesthof en koolhof 'sijnde Keurkeulsch Leen Releverende van de Mankamer alhier', Zie Rijkshoofden Heerlen, 001 Schepenbank Heerlen, 1479-1792, inv.nr.190 'Dorpsrotte van Heerlen'.
- 10 BHIC 's-Hertogenbosch, 19 Raad van Brabant, inv.nr. 448, vonnisnummer 10.616.
- 11 Zie hierover: F. Patelski, 'Genealogie van de familie Merckelbach uit het Land van Herle in de 17^e en 18^e eeuw' in: *Zestig jaar voren in de geschiedenis Jubileumboek Het Land van Herle 1945-2005* (Heerlen 2005) 250.
- 12 Opgemerkt wordt dat die straat dus drie keer van naam is veranderd. Oorspronkelijk was het de Veemarktstraat, daarna werd het de Dorpsstraat, vervolgens de Emmastraat en nu is het de Pancratiusstraat.
- 13 L. van Hommerich, 'De Causermolen in zijn historisch karakter hersteld', *LvH* 20 (1970) 81-83; J. Horst, 'Molens te Heerlen-Voerendaal', *LvH* 2 (1952) 43.
- 14 A. Corten, 'Het banale maalrecht in de bank en vrijheid Heerlen', *LvH* 31 (1981) 51-52.
- 15 Dat alle inwoners van Heerlen-dorp hun graan moesten laten malen op de Causermolen, zoals Mark van Dijk in 1998 heeft opgemerkt, is dus twijfelachtig, tenzij het gebied van de banaliteit in de loop der eeuwen steeds verder is ingeperkt. Daarvoor hebben we echter geen aanwijzingen kunnen vinden. M.M.J. Put en M. van Dijk, *2000 jaar Heerlen, van Romeins nederzetting tot moderne stad* (Heerlen 1998) 45.
- 16 Hierbij wordt opgemerkt dat het zgn. 'molsterregt' in de loop der eeuwen moet zijn veranderd. In 1496 stond in de door de Heerlense schepenen uitgegeven verordening namelijk nog dat als iemand zijn graan op een andere molen liet malen het eindproduct, meel, deeg of brood, verbeurd goed was. Als de molenaar dat wilde, zou hij dat aan de armen kunnen geven. Zie: BHIC 's-Hertogenbosch, Raad van Brabant, Criminele Procesdossiers, inv.nr. 447.0225.
- 17 De veld- of schutbode, die ook in veel gevallen de functie van gerechtsbode vervulde, was in het bijzonder belast met het toezicht op de veldgewassen.
- 18 De Tesch was gelegen in de Geleenstraat, recht tegenover het huidige Raadhuis. Zie: L. Loffeld, 'De Tesch' een vergeten plek in het centrum van Heerlen' deel II, 'Hart van Heerlen' *Informatiebulletin* nr. 7, 3 (2010) 9.

St. Bonifatius Een Kettelerbund in Heerlen

KOOS LINDERS

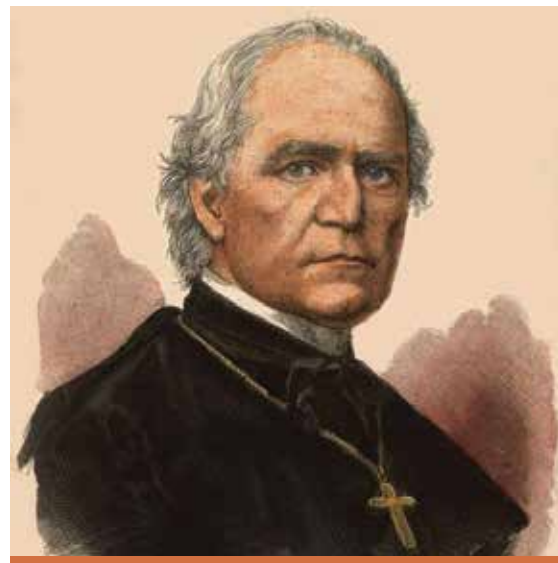
Drs. Koos Linders is theoloog en secretaris van de redactie van dit tijdschrift.

In 1930 werd in Heerlen voor de in de mijnstreek wonende Duitse staatsburgers, die voornamelijk werkzaam waren in de mijnen, de Kettelerbund St. Bonifatius opgericht. De oprichting van deze 'Verein', meestal 'Bund' genoemd, vond plaats in het kader van het streven van de katholieke kerk om haar leden te 'beschermen' tegen kwalijke invloeden van in haar ogen levensbedreigende politieke en levensbeschouwelijke stromingen als socialisme, communisme en later het fascisme. De rooms-katholieke kerk stimuleerde de oprichting van dit soort verenigingen ook voor de niet-Nederlandse inwoners van de Oostelijke Mijnstreek zodat deze de ideologische strijd konden aangaan met die zo verfoeide maatschappijvisies om de samenleving in christelijke zin te behouden en bescherming hiervan en strijd hiertegen te structureren.

In deze bijdrage komen de volgende vragen aan de orde: wat was het doel van deze Kettelerbund, aan wie ontleende de vereniging haar naam en hoe is het de 'Bund' vergaan?

Wilhelm Emmanuel von Ketteler

Het ontstaan van de Kettelerbünde brengt ons naar het Duitsland van het einde van de negentiende eeuw, waar katholieken eveneens worstelden met het sociale vraagstuk zoals de beweging van het 'Sozialer Katholicismus' in Aken. Deze beweging legde de nadruk op een diepgaande 'Sozialreform' op katholieke grondslag om tegemoet te komen aan de aldaar heersende sociaal-maatschappelijke problemen als woningnood, gezondheidskwesties, bevolkingstoename, prijsstijgingen en de economische crises die on-

Wilhelm Emmanuel von Ketteler, 1865

der andere ontslagen, arbeidstijdverkorting en loonsverlaging tot gevolg hadden.¹ Charitatieve instellingen konden deze problematiek bij lange na niet oplossen. De acties van deze 'Sozialreform' waren vooral gebaseerd op de ideeën van de invloedrijke bisschop van Mainz, Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811-1877). Hij markeerde de overgang van een louter charitatieve benadering van het sociale probleem naar een meer structurele aanpak. Von Ketteler keerde zich tegen het individualisme, het mechanisch-rationalistische en het materialisme van de liberalen, het totalitaire van de gecentraliseerde staat en het collectivisme van de socialisten. Van zowel liberalisme als socialisme wees hij hun atheïsme af. Zijn opvatting over de ordening van de maatschappij was uitgesproken corporatief. Binnen corporaties waren mensen betrokken op elkaar en corporaties onderling vertoonden dezelfde wederzijdse afhankelijkheid en betrokkenheid. In *Die Arbeiter-*

frage und das Christentum (1864) werkte hij zijn ideeën verder uit in een vijftal 'hulpmiddelen'.² Allereerst pleitte hij voor het oprichten van instellingen die de tot het werk 'onbekwame arbeiders' van hulp zullen zijn. Vervolgens wees hij op het christelijk huisgezin als bron van levensgeluk en steun voor de arbeiders. De waarheden van de kerk gaven de arbeidersstand de ware beschaving, dit in tegenstelling tot de liberale antwoorden, die louter neerbuigend-filantropisch waren. Het christendom ging namelijk uit van de intrinsieke waarde van elk mens. Bovendien kon menselijk geluk niet alleen door 'aardse dingen' bevredigd worden: het christelijk levensgeluk steeg daar bovenuit. Binnen de op te richten corporaties stond zelfhulp centraal omdat deze leidde tot een verbetering van de 'stoffelijke toestand des arbeiders (die) bestaat in deszelfs sociale krachten'.³ Ten slotte pleitte hij voor de oprichting van productiegenootschappen waarin de arbeider tevens ondernemer en werknemer was, zodat hij een dubbel inkomen zou genereren, namelijk het arbeidersloon en een winstaandeel.⁴ Ook al kwam van de uitvoering in Duitsland weinig terecht, zijn ideeën zouden onder meer in België en Nederland een vruchtbare bodem vinden en nader in concrete acties worden uitgewerkt.

Oprichting van St. Bonifatius Heerlen: 'katholisch und gemütlich'

Het aantal Duitsers werkzaam in de Limburgse mijnindustrie was hoog. In 1930 was 23% van de werknemers in de mijnen van buitenlandse origine en daarvan was 63% Duits, in totaal zo'n 5500 personen.⁵ Een aantal van hen had zich met hun gezin in de Oostelijke Mijnstreek gevestigd en aldus een nieuwe 'Heimat' gevonden, maar de banden met familie in het moederland bleven bestaan. Heerlen telde in 1930 46.885 inwoners, waarvan 6.253 Duitsers: 13,3%.⁶ In de Oostelijke Mijnstreek ontstonden aan het einde van de jaren twintig van de vorige eeuw zogenaamde Kettelerbünde of Ketteler-Vereine. Deze werden opgericht om de Duitse katholieke arbeiders te organiseren en hen af te houden van het lidmaatschap van de neutrale Algemene Duitse Arbeidersvereniging (ADAV), die ook hier leden probeerde te werven. Deze vereniging was in 1863 in Leipzig opgericht. Een van de oprichters was Ferdinand Lassalle (1825-1864). Lassalle stond in nauw contact met Von Ketteler omdat zij veel

ideeën over de 'Sozialreform' deelden.⁷ Uiteindelijk vervreemdden beiden van elkaar omdat Lassalle de weg opging van een idealistisch socialisme. Voor de Duitse katholieken in Nederland was deze vereniging dus verboden terrein. Een van de initiatiefnemers in Heerlen was kapelaan J. Gillissen (1889-1961), kapelaan van de Pancratiusparochie en rector van het gezellentehuis voor ongehuwde arbeiders 'Ons Thuis'.⁸ In het gezellentehuis kreeg hij veel te maken met Duitse arbeiders die niet georganiseerd waren in katholiek verband. Juist een dergelijk verband achtte hij principieel hoogst noodzakelijk, zeker nu die arbeiders hier een nieuwe 'Heimat' gevonden hadden.⁹ Op 28 september 1930 werd daarom de afdeling Heerlen van de Kettelerbund opgericht. Kapelaan Gillissen werd geestelijk adviseur, de heer Rotthauwe werd voorzitter en de heer Georg secretaris van de nieuw opgerichte vereniging.¹⁰

Het doel van de Kettelerbund werd in een vlugschrift als volgt geformuleerd:

De Duitse Kettelerbund is de vereeniging van Duitse katholieken in Limburg, die tezamen met de daarvoor bestaande en Duitse en Nederlandse katholieke organisaties wil werken aan de culturele, economische en maatschappelijke verheffing der leden. Iedere Duitse katholiek die ouder is dan 10 jaar kan lid worden. In iedere parochie, waar 'n voldoende aantal Duitschers wonen zal een afdeeling worden gesticht. Wat wil de 'Kettelerbund' niet?

Hij wil geen vakvereniging zijn. De rechtskundige bijstand zal zeker de belangen der leden in Duitschland behartigen, maar voor de verdediging der vakbelangen in Limburg is de R. K. Mijnwerkersbond, de aangewezen instelling. Met dezen bond onderhoudt de onze ook meer dan vriendschappelijke betrekkingen. Andere belangen kunnen weer in samenwerking met den Limb. R. K. Werkliedenbond worden behartigd. Ook wil de bond geen amusementsvereniging zijn, al zal natuurlijk de gepaste vreugde, de gepaste feestviering allerminst worden geweerd. Wat de Bond wèl wil? Op de eerste plaats katholiek zijn. Daar voor is het noodig dat de leden hun plichten naar behooren vervullen. Wie zich om God's gebod niet bekommert hoort in de rijen van den bond niet thuis. Ook wil de bond een vroolijke, echt Duitse 'Gemütlichkeit' bevorderen. De vergaderingen, vooral in den winter, zullen vooral het karakter van familieavonden dragen. Van zoon avond

GOTTESDIENSTORDNUNG

Sonntag, den 24. Juli. — 10. Sonntag nach Pfingsten. Evangelium: Luk. 18, 9—14. Das Gleichnis vom Pharisäer und Zöllner.

Heerlen, Sittarderweg: 7 Uhr deutsche Singmesse.

Spekholzerheide: 8 Uhr deutsche Singmesse mit Predigt.

Hoensbroek, Dorf: 1/4 8 Uhr deutsche Singmesse mit Predigt.

Holz: 8 Uhr deutsche Singmesse mit Predigt.

Kerkrade: 8,15 Uhr deutsche Singmesse mit Predigt.

Chevremont: 8,15 Uhr deutsche Singmesse.

Nieuwenhagerheide: 1/4 9 Uhr deutsche Singmesse mit Predigt.

Bleijerheide: 1/2 9 Uhr deutsche Singmesse.

Stadbroek: 9 Uhr deutsche Singmesse.

Schaesberg: 1/2 10 Uhr deutsche Singmesse mit Predigt.

Heerlen, Krankenhaus: 10 Uhr deutsche Singmesse mit Predigt.

Wir singen: Nummer 14, 23, 22, 17, 15, 39, 30.

KEVELAER-WALLFAHRT 1932 !

Die letzten Meldungen für die Teilnahme an der Wallfahrt müssen unbedingt bis Sonntag, den 24. Juli, bei den Ortsvorsitzenden der Kettelervereine getätigt sein. Spätere Anmeldungen können nicht mehr berücksichtigt werden.

Die Kraftwagen sammeln sich am Samstag, den 6. August, bis 1/2 5 Uhr nachmittags am Schlachthaus in Sittard. Von dort gemeinsame Abfahrt punkt 1/2 5 Uhr.

Die Bezirksleiter sind dringend gebeten, bis spätestens Sonntag abend, den 24. Juli, ihre genaue Teilnehmerzahl dem 1. Bundesvorsitzenden mitzuteilen. Die Wallfahrtsleitung.

Kevelaer-Wallfahrt 1932 (Uit: Met de buik het brood achterna Katholiekendag 1933 IISG)

moet vreugde uitstralen, die na blijft werken in de met zorg gevulde werkdagen. Er moeten tenslotte doelbewuste verenigingen groeien. Het gaat niet zoozeer om het getal als wel om de kwaliteit. Ieder, wiens geloof in gevaar wordt gebracht hoort in den bond. De besten onder ons moeten leiders zijn, opdat een sterke eenheid worden geschapen, enkel uit het gemeenschappelijk katholiek zijn.

Het zal evenwel toch noodig zijn, dat de bond ook uiterlijk groeit. Hij heeft toch onder alle katholieke

landgenooten een prachtige taak te vervullen. Begrijpend moeten we staan tegenover hen onder onze landgenooten, die door de groote stoffelijken nood, in en na den oorlog, ook in zielennoed geraakt zijn. Het is 'n heilige plicht om te trachten hen weer op het goede pad te brengen dan kan de bond tallozen vroolijk en gelukkig maken.¹¹

De annonces en de verslagen van de bijeenkomsten in de kranten en het dekenale parochieblad 'Kerkklok' geven een indruk van de activiteiten van de Kettelerbund. In vrijwel alle parochies en rectoraten van het dekenaat Heerlen waar Duitse arbeiders woonden al dan niet met gezinnen, werden onderafdelingen opgericht onder een eigen naam. Deze hielden zich bezig met het opvoeren van toneelvoorstellingen, het verzorgen van zangavonden en het houden van lezingen. Ook 'Katholieke Actie' in de vorm van huisbezoek zag de Bund als haar taak. Voor menige avond werden toneelgezelschappen of koren uit Aken uitgenodigd. Voor mannen en vrouwen afzonderlijk werden regelmatig 'Einkehrtage'; retraites gehouden. Bovendien organiseerde het bestuur jaarlijks een bedevaart naar Kevelaer. Tijdens de bedevaart van 1932 werd de organisatie 'Deutsche Nothilfe' opgericht, een organisatie die zich bezig zou gaan houden met het inzamelen van geld en goederen voor arme Duitse gezinnen in Limburg, ongeacht de denominatie. De belangrijkste stimulator voor deze actie was de geeste-

lijk adviseur van de Kettelerbund, de Duitse pater Schiffer SCJ die verbonden was aan het mis-siehuys Leyenbroek te Sittard, dat in die periode voornamelijk Duitse bewoners telde.¹²

In vrijwel iedere parochie in het dekenaat Heerlen vonden wekelijks eucharistievieringen met predi-catie in de Duitse taal plaats. De 'Singmesse' werd dusdanig goed verzorgd, dat ook niet-Duitsers graag naar deze vieringen toe kwamen.¹³

Jaarlijks werden in de verschillende parochies zogenaamde Volksmissies gehouden om het ge-loofsleven te versterken. Voor de Duitse parochi-anen werden aparte missies georganiseerd, waar-bij niet zelden de hulp ingeroepen werd van Duit-se Franciscanen uit Düsseldorf. Bij deze missies speelde het rectoraat van de Franciscanen aan de Sittarderweg in Heerlen een centrale rol. Al vóór het bestaan van de Kettelerbund spanden zij zich in om de pastorale zorg voor Duitssprekende be-woners van hun rectoraat goed te regelen, zoals zij ook de zorg voor Nederlanders in Duitsland op zich namen. Bij de vergadering van 23/25-2-1916 over deze zorg ('...hoe het gindschen volk gemakkelijk naar Heerlen en omstreken te krij-gen was.') waren naast dr. Poels ook aanwezig ir. Bunge namens de directie van Staatsmijnen en ir. Wintjes namens de Staatsmijn Emma. Zij on-derschreven immers het belang van deze zorg en zij zagen er een manier in om deze buitenlandse mijnwerkers aan de mijn te binden.¹⁴

Een belangrijk onderdeel van de werkzaamhe-den van de Kettelerbund was de hulp aan Duitse kinderen. De belabberde economische situatie in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog en de opkomst van het Derde Rijk stortten vele gezin-nen in Duitsland in diepe armoede. Vooral in 1931 en 1932 werden honderden kinderen uit het Roergebied en uit de buurt van Aken door Duitse en Nederlandse gezinnen voor enkele maanden opgenomen. 'In groote autobussen reden de kin-deren naar Nederland. Aan de grens zongen ze het Duitse volkslied en 'Mein lieb Heimatland'.¹⁵

De Kettelerbund in zwaar weer: Gleichschaltung

Met het *Ermächtigungsgesetz* (Machtigingswet) van 23 maart 1933 zette de Duitse Rijksdag zich-zelf buitenspel door aan de Rijksregering wetge-vende bevoegdheden toe te kennen zonder dat de Rijksdag zich daarmee kon bemoeien. In feite

maakte deze wet de weg vrij voor de nazificering van Duitsland. Een van de gevolgen was de zo-genaamde *Gleichschaltung* (gelijkschakeling): het hele land moest gelijkgeschakeld worden onder de nationaalsocialistische ideologie. Dit gold onder andere voor alle verenigingen en culturele instellingen. 'Andersdenkenden' waren verboden. De 'Kreisführer' van de NSDAP voor Limburg, Conrad Tykfer, die zetelde in het Duitse consu-laat in Heerlen, verspreidde het bericht dat deze 'Gleichschaltung' ook voor Duitse verenigingen buiten Duitsland gold. In Berlijn zou een wet van die strekking snel gepromulgeerd worden. In Limburg bestond naast de Kettelerbund ook de neutrale *Bund der Deutsche in Limburg*. Deze bond had meer leden dan de als Duitse standsorganisa-tie voor de R.K. Mijnwerkersbond functionerende Kettelerbund. Op grond van dit bericht vond op 20 mei 1933 de constituerende plaats van de 'Deut-sche Kolonie in Limburg' en werd op diezelfde dag in een buitengewone Bondsvergadering de Limburgse Kettelerbund ontbonden.¹⁶ Immers, zo werd er bij gezegd, wie zich niet bij deze Duitse kolonie zou aansluiten, zou het Duits staatsbur-gerschap verliezen, en bij werkeloosheid dus noch in Duitsland zelf noch bij het Duitse consu-laat aanspraak kunnen maken op ondersteuning. Zowel bij de leden van de Kettelerbund als bij de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten veroorzaakte dit alles grote verwarring en opschudding.

De mededeling van Tykfer was niet echt duidelijk: komt die wet er nu wel of niet en bovendien: wat heeft Duitse wetgeving te maken met Nederland? Poels protesteerde fel tegen deze inmenging van een buitenlandse mogendheid in interne Nederlandse zaken. Bovendien wees hij onder andere op de bijeenkomst van de buitengewone besturenconferentie van de Mijnwerkersbond en de Werkliedenbond op 2 juli 1933 in Heerlen, het nationaalsocialisme in de meest felle bewoordin-gen af.¹⁷ De verwarring was zo groot, dat tijdens de Katholiekendag van 1933 in Heerlen de Kette-lerbund niet mee mocht paraderen in de optocht omdat dan het gevaar bestond dat de RKWB niet mee zou doen.

Toen duidelijk werd dat de Duitse overheid een dergelijke wetgeving (nog) niet van plan was (waarschijnlijk vanwege het luide protest van de Duitse bisschoppen) en dit ook officieel bekend gemaakt werd in de katholieke pers in Duits-land, werd de Kettelerbund in Limburg weer in

ere hersteld en heropgericht.¹⁸ Op 25 juni 1933 kon Jos. Maenen, de bondsvoorzitter van de R.K. Werkliedenbond, aan de Kettelerbund afdeling Brunssum mededelen dat het besluit van 20 mei 1933 over het opheffen van de Kettelerbund ingetrokken was.¹⁹

Inmiddels had de minister van Justitie van het kabinet Colijn, Van Schaik, aan de procureurs-generaal en de leiding van de politie de opdracht gegeven om er scherp op toe te zien dat iedere organisatie van vreemdelingen in Nederland zich zou moeten onthouden van politieke agitatie. Aan vreemdelingen die zich schuldig maakten aan deze agitatie moest verder verblijf in ons land ontzegd worden. Ten gevolge van dit besluit werd Tykfer als persona non grata aangemerkt en het land uitgezet. Ook de Kettelerbund zou zich aan dit ministeriële besluit houden.²⁰

Van 1933 tot aan de Tweede Wereldoorlog: spagaat

Aan het einde van het jaar 1933 was de Kettelerbund nauwelijks gekomen van de opschudding en ging de bond over tot een interne herorganisatie. Op een vergadering van de Kettelerbund afdeling Brunssum verklaarde de voorzitter nogmaals dat de bond '... een vredelievende Katholieke organisatie van Duitschers in Limburg (was). Zij houdt de katholieke beginselen hoog, maar wil ook niet te kort komen in haar nationale plicht tegenover familie en vaderland, zonder daarbij echter in politieke verwickelingen te willen treden. Wij beoogen ... tegenover het Gastland de strengste neutraliteit en toonen alle respect, maar mogen niet onze medeleden ophitsen tegen het eigen Vaderland. Verder hebben we de dure plicht om diegenen die hier door werkloosheid getroffen worden den terugkeer naar het vaderland mogelijk te maken.'²¹ Al eerder had de bondsleiding het besluit genomen de bond 'aan te passen aan de nieuwe toestanden' en daartoe bijzondere leiderscursussen te geven om meer adequaat vorm te geven aan de 'verzorging van 't 'Deutschtum' op katholieken grondslag.'²²

De Kettelerbund behield zijn taak als Katholieke Actievoerder met als doel: verdieping en versteviging van het geloofsleven en actieve sociale zorg, ook buiten de bond.

De bond verkeerde in een spagaat: enerzijds de strikte neutraliteit vasthouden die Nederland als

Buitenlanders en politiek (LD 9-9-1933)

gastland eiste, anderzijds de loyaliteit aan het vaderland en de Duitse overheid. Op het vijfde bondsfeest in 1935 voerde de in Valkenburg woonachtige Duitse jezuïet pater dr. J. Wiedemann het woord over het thema 'Volksgeloof en kerk'. Het katholieke Duitsland stond onder zware druk van het opkomende 'heidense' Duitsland: het zou worden óf Christus óf Siegfried. De Kettelerbund in Duitsland moest maar een voorbeeld nemen aan de bond in Nederland. Na afloop van de toespraak dankte de voorzitter de spreker en nodigde alle aanwezigen uit een driewerf 'hoch' uit te brengen op 'Vaterland und Führer', waarna het 'Deutschlandlied' gezongen werd.²³ De Gestapo had volle aandacht voor de nauwe banden tussen Duitse en Nederlandse katholieken en hield de Duitse katholieken die naar Nederland trokken nauwlettend in de gaten. Zo constateerde de Gestapo-rapporteur dat op het bondsfeest in 1935 na de optocht, die afgesloten werd met een weidefeest, massaal de rechterarmen omhoog gingen bij de heilsspreuk op het "Deutsche Vaterland und seinen Führer".²⁴

Het einde

In 1939 vond op pinkstermaandag te Sittard de 26ste Katholiekendag plaats. In de optocht namen muziekkorpsen van Italianen, Hongaren, Slovenen en Polen een zichtbare en hoorbare plaats in. De Duitsers van de Kettelerbund echter ontbraken.²⁵ Ook de schrijver van het bericht in het *Limburgsch Dagblad* constateerde dat dit een

Bisschop Wilhelm Emmanuel Freiherr von Ketteler (1811-1877).
Bron: Bischöfliches Dom- und Diözesanmuseum Mainz, foto:
Bernd Schermuly. Wikimedia Commons.

slecht voorteken was; het begin van het einde. De groeiende vijandige houding tegenover Duitsland en alles wat Duits was maakte de facto een einde aan het werk van de Kettelerbund. De Duitse inval in mei 1940 maakte een definitief einde aan het bestaan en de werkzaamheden van de bond.

In zijn tienjarig bestaan heeft de Kettelerbund veel kunnen betekenen voor Duitse katholieken in het mijngebied. De Bond werd bij de buitenwacht vooral bekend door zijn fameuze 'Weihnachtsabende', die het 'katholische' en het 'gemütliche' combineerden. De avonden werden gevuld met een 'Krippenschau', zang, optredens van Duitse artiesten en afgesloten met een goede maaltijd.

Na de Tweede Wereldoorlog is de bond in Nederland niet opnieuw opgericht. Slechts op enkele plaatsen in Duitsland is nog iets overgebleven van de erfenis van Wilhelm von Ketteler, zoals de Kettelerhäuser van de 'Katholischen Arbeitnehmer-Bewegung GmbH' in Duitsland.

Noten

- 1 H. Lepper, *Sozialer Katholicismus in Aachen* (Mönchengladbach 1977), vgl. J. Jansen, 'Onderweg naar een nieuwe samenleving', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* XXXIV (1989) 1-16, 9.
- 2 W.E. von Ketteler, *Die Arbeiterfrage und das Christentum* (Mainz 1864). Vertaling: *Het vraagstuk der arbeiders en het Christendom* (Leiden 1865).
- 3 Ketteler (1865) 103.
- 4 Ketteler (1865) 109.
- 5 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 148.
- 6 R. Dieteren, *Migratie in de Mijnstreek 1900-1935* (Heerlen 1959) 30.
- 7 F. Walker, 'Bishop Ketteler and Ferdinand Lasalle', *Canadian Catholic Historical Association Study sessions* 34 (1967) 47-56, passim.
- 8 <https://www.rijckhey.nl/cultureel-erfgoed/gillissen-jos-kapelaan-heerlen-pastoor-simpelveld>. Geraadpleegd 5 april 2021.
- 9 *De Limburger*, 7-6-1932.
- 10 *Limburger Koerier*, 30-9-1930.
- 11 *Limburger Koerier*, 16-10-1930.
- 12 *Limburgsch Dagblad*, 11-11-1932.
- 13 *Limburgsch Dagblad*, 23-7-1932.
- 14 RhH 239, Archief RK Parochie H.H. Martelaren van Gorkum te Heerlen 1911-1982, inv.nr. 3, *Memoriaalboeken*, kronieken van het klooster en de kloosterkerk, 1913 september-1932 augustus.
- 15 *Limburger Koerier*, 13-11-1931.
- 16 *Het Vaderland*, 30-5-1933.
- 17 J. Colson, *Poels* (Roermond-Maaseik 1955) 580-583; *De Limburger*, 3-7-1933.
- 18 O.a. in het *Kirchliches Amtsblatt der Diözese Münster* van 18 mei 1933. Deze verklaring wordt in zijn geheel geciteerd in de *Limburger Koerier* van 30 mei 1933. Vgl. ook: B. Lahrkamp, 'Zur Auseinandersetzung zwischen katholischer Kirche und Nationalsozialismus im Münsterland. Eine Analyse kirchlicher Erlebnisberichte', *Westfälische Zeitschrift* 136 (1986) 111-177, 118 vv. <http://www.westfaelische-zeitschrift.lwl.org>. Geraadpleegd 15 april 2021.
- 19 *De Limburger*, 26 juni 1933.
- 20 *Limburgsch Dagblad*, 9 september 1933.
- 21 *De Limburger*, 11 december 1933.
- 22 *Ibidem*.
- 23 *De Limburger*, 4 juni 1935.
- 24 J. Brauer, 'Grenskloosters en de naderende *Kloostersturm*. Religieuzen en de eerste confrontaties met de nazistaat langs de Nederlandse grens tussen 1930 en 1940' in: *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016) 49-76, 52.
- 25 *Limburgsch Dagblad*, 26 mei 1939.

MARCEL J.M. PUT

Drs. Marcel J.M. Put is historicus. Op zijn website www.ouweleem.nl schrijft hij over de geschiedenis van Heerlen. Ook werkt hij aan een publicatie over 'Parkstadvrouwen', vroeger en nu.

Drie vrouwen in dienst van de ooievaar

Op vrijdag 13 mei 2022 keerde de ooievaar van de voormalige Heerlense Vroedvrouwenschool terug op haar nest. De goudkleurige windwijzer die sinds de ingebruikname van het opleidingsinstituut op Hooghees in 1923 boven de ingang torende, vertrok in 1993, samen met de school, naar Kerkrade. Vijf jaar later verhuisde het symbool van de vreugdevolle geboorte naar een nieuwe behuizing in Maastricht. Net geen honderd jaar nadat ze voor het eerst over heel Heerlen uitkeek, is de 'babybrenger' terug.

Ofschoon op Hooghees honderden vrouwen hun 'ooievaartje' hebben gehaald, er gewerkt hebben en er tienduizenden moeders zijn bevallen van pakweg half zoveel dochters, zijn het toch de mannen die in de geschiedschrijving de boventoon voeren: oprichter en eerste geneesheer-directeur dr. Clemens Meulemans, zijn opvolger en bouwheer van de kapel dr. Gerardus Lubbers, de architect van het complex Jan Stuyt en oud-burgemeester Marcel van Grunsven, die jarenlang voorzitter van het bestuur van 'de Kweekschool voor Vroedvrouwen te Heerlen' was. De terugkeer van de ooievaar is een mooie aanleiding om nu de vrouwen een podium te bieden. Drie vrouwen wier leven grotendeels verbonden was aan de Vroedvrouwenschool zal ik hieronder (opnieuw) onder de aandacht brengen.*

De op de toren teruggeplaatste 'gouden' ooievaar.

Foto: Roelof Braad

Mieke Lange, een leven in dienstbaarheid

25 maart 1891 - 31 maart 1982

Mieke Lange werd geboren in het Brabantse Mill. Eind 1918 werd ze de eerste dienstbode van de Heerlense Vroedvrouwenschool. Na de verhuizing naar de nieuwbouw op de Hooghees werd Mieke keukenhulp. Zij smeerde honderden boterhammen per dag voor het verzorgend personeel en had de zorg over het kleinvee. Of, zoals ze het zelf zei: 'Ik zorg voor de varkens, kippen en verpleegsters'.

Ruim veertig jaar lang deed Mieke haar plicht. Op 17 januari 1959 werd zij daarvoor koninklijk onderscheiden. Ter gelegenheid van haar 40-jarig dienstverband kreeg zij de bronzen medaille in de Orde van Oranje-Nassau en een feest in de aula van de Vroedvrouwenschool. Tal van beken-

de Heerlenaren kwamen haar persoonlijk feliciteren. Ze werd geëerd met de bijnaam 'Mieke mit ut verke', net als de heilige Antonius Abt, wiens feestdag het die dag was.

Mieke was een jonge vrouw die koos voor een leven van dienstbaarheid ver weg van haar geboortegrond en haar familie. Zoals zij waren er in de eerste helft van de twintigste eeuw velen. Waar van de meesten het levensverhaal verloren ging, kennen we dat van Mieke wel. Mieke werd gezien en gewaardeerd door haar omgeving: door de kleine kinderen die achter haar aanliepen voor snoep, door de verpleegsters die zich dankzij Mieke op hun werk konden concentreren en door de hoge heren die haar trouw en inzet bewonderden en inzagen dat haar werk misschien niet wereldschokkend, maar wel onmisbaar was. Blijkbaar schikte Mieke zich in haar lot en was ze tevreden.

Antje Bensen-Offermans, meer vroed- dan verzetsvrouw

11 september 1902-1 februari 1970

Antje Maria Offermans werd op 11 september 1902 in Heerlen geboren. Nog geen 23 jaar oud begon zij in 1925 in haar geboortestad als zelfstandig vroedvrouw te werken, met name ten noorden van het spoor. In 1932 trouwde zij met Frits Bensen en een jaar later werd hun dochter Maria geboren.

In de veertig jaar waarin zij vroedvrouw was hielp zij bij meer dan 10.000 bevallingen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zette ze haar beroep in als dekmantel bij verzetsacties. Met haar auto bracht ze geallieerde piloten in veiligheid. Op huisbezoek bij Duitsers en NSB'ers, die minder last hadden van de voedseltekorten, liet ze ongemerkt voedingsmiddelen in haar tas verdwijnen voor de onderduikers die in haar huis onderdak gevonden hadden. In het voorjaar van 1944 werd ze met een ander lid van haar Knokploeg, Rooyackers, door de bezetters opgepakt, verhoord en gevangengezet. Het verzet bevrijdde haar net op tijd. Rooyackers echter werd een dag later geëxecuteerd.

Vrij snel na de oorlog, al in 1946, kreeg Antje uit handen van generaal Eisenhower een onderscheiding. Bij haar pensionering in 1965 werd zij voor haar rol in het verzet opnieuw onderscheiden met de eremedaille in goud verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau en de hoogste pauselijke onderscheiding, Pro Ecclesia et Pontifice.

Alhoewel haar verzetswerk na de oorlog voor veel aandacht zorgde, beschouwde Antje Bensen-Offermans het slechts als een korte fase in haar leven. Haar werk als vroedvrouw beschouwde ze als een groter en ook belangrijker deel.

Cornelia van Oosterbos, de 'moeder van Hooghees'

13 mei 1904 - 27 oktober 1969

Cornelia Catharina van Oosterbos was een dochter van Johannes van Oosterbos en Maria Catharina Hopstaken. Zij werd op 13 mei 1904 in Roosendaal geboren als oudste van de acht kinderen die het gezin Oosterbos zou gaan tellen. Cornelia werd verpleegster in het Caritasziekenhuis in haar geboorteplaats. Eind 1931 ging ze naar de Hooghees in Heerlen om daar aan de vroedvrouwenschool haar 'ooievaartje' te halen, dat wil zeggen haar diploma kraamverpleegster. Het was de bedoeling dat ze terug naar Roosendaal zou gaan maar de directeur-geneesheer van de Vroedvrouwenschool, dokter Clemens Meuleman, vroeg haar in Heerlen te blijven. Dat deed ze en acht jaar later was ze hoofdverpleegster. In haar witte uniform werd 'zuster van Oosterbos' een van de meest legendarische verpleegsters die de Vroedvrouwenschool en Heerlen heeft gekend. Voor duizenden moeders was zij de verpersoonlijking van de mooiste momenten van hun leven, 'want voor iedere vrouw die ooit in de Sint Elisabethkliniek van Moederschapszorg (de Vroedvrouwenschool, MP) verbleef, was zuster Van Oosterbos zo'n beetje een tweede moeder'. Hetzelfde gold overigens ook voor de verpleegsters die aan haar leiding waren toevertrouwd en die ze 'kinderen' noemde. Aangezien er in die tijd nog geen sociaal werkster was, hielp zuster Van Oosterbos niet alleen 'op zaal' of in de opleiding maar ook in moeilijke privéomstandigheden. Bij haar 25-jarig jubileum ontving zij uit handen van de vrouw van burgemeester Van Grunsven de hoogste pauselijke onderscheiding Pro Ecclesia et Pontifice.

In de zomer van 1964 nam zuster Van Oosterbos afscheid van de vroedvrouwenschool. Ze had 33 jaar op Hooghees gewerkt en de pensioengerechtigde leeftijd van 60 jaar bereikt. Met gemengde gevoelens keerde ze terug naar Roosendaal. Ook daar, waar ze als oudste van het gezin

Hoofdzuster Van Oosterbos bij de geboorte van de 75.000ste inwoner van Heerlen op 9 februari 1963, Marion Felicia Hendrina Erens. Foto: Collectie HCL-Rijckheyt.

vroeger haar moeder ongetwijfeld had geholpen met het 'moederen' over haar zeven broertjes en zusjes, bleef ze 'moeder'. Nu was ze dit voor de vrouw die haar het leven had geschonken en die inmiddels 84 jaar oud en hulpbehoevend was. Eind oktober 1969 werden veel mensen, met name in Zuid-Limburg, onaangenaam verrast. Net vijf jaar na haar pensionering verscheen in de Limburgse en enkele landelijke kranten het overlijdensbericht van Cornelia 'zuster' van Oosterbos. Daar lazen zij dat de 'moeder van Hooghees' stierf 'na een langdurig voorbeeldig gedragen lijden'. Haar moeder, voor wie ze zou gaan zorgen, was inmiddels 89 jaar oud en moest nu haar dochter begraven.

Nawoord

Eigenlijk verdienen natuurlijk alle 'Vroedvrouwenschoolvrouwen' een biografie omdat elk leven het waard is beschreven en bewaard te worden. Vaak is er echter alleen in familiale kring informatie over de 'gewone, kleine' levens; informatie die voor historici na zo veel jaren vaak moeilijk nog te achterhalen is. Dat blijkt bijvoorbeeld uit bovenstaande verhalen waarin nog heel wat details over de beschreven personen ontbreken. Heeft u deze informatie of gegevens over een andere interessante 'Vroedvrouwenschool'-vrouw, dan kunt u via de redactie of direct (info@ouweleem.nl) contact opnemen met de auteur.

Noten

*Deze korte biografieën zijn gebaseerd op de teksten van Mark van Dijk in het boek *Vroedvrouwenschool. 100 jaar moederschapzorg in Limburg*, bladzijden 159/160; 165 en 172. De informatie aldaar is aangevuld met (nog niet gebruikte) gegevens uit andere bronnen. Voor de intro: Jan Stuyt, 'De Kweekschool voor Vroedvrouwen te Heerlen III', *Moederschapzorg* 2 (1925) 277 en *De Limburger*, 14 mei 2022. Voor Mieke Lange zijn dit: *Limburgsch Dagblad*, 16 januari 1959, 3.

Limburgsch Dagblad, 19 januari 1959, 2. <http://genealogie-lange.nl/bestanden/DEEL%20II.pdf> (geraadpleegd 5 september 2022). Voor Antje Bensen-Offermans: <https://www.rijckheyt.nl/sites/rijckheyt/files/pdf/persoonsdocumentatie/Bensen-Offermans,mevr.A.pdf> (geraadpleegd op 24 augustus 2022). *Limburger Koerier: provinciaal dagblad*, 30 april 1932, eerste blad, 10. *Limburgsch Dagblad*, 27 juni 1946, 3. *Limburgsch Dagblad*, 29 april 1950, 9 en 3

mei 1950, 5. *Limburgs Dagblad* 1 mei 1965, 23. Voor Cornelia van Oosterbos: *De Grondwet*, 15 mei 1904, tweede blad, 2. BHC, 550 Burgerlijke Standregisters, Geboorteregister Roosendaal 1904, inv. nr. 2546, akte 216. *Limburgsch Dagblad*, 21 augustus 1957, 2 en 3. *Limburgs Dagblad*, 23 juni 1964, 13. *Limburgs Dagblad*, 29 oktober 1969, 16. *De Nieuwe Limburger*, 30 oktober 1969, 9. *De Volkskrant*, 30 oktober 1969, 8.

HARRIE REUMKENS

Harrie Reumkens was jarenlang als artistiek leider en is nog steeds als adviseur betrokken bij de organisatie van het WMC. Hij is de auteur van het jubileumboek.

WMC Kerkrade

70 Jaar Groei en Ontwikkeling

Het Wereld Muziek Concours heeft in de 70 jaar van zijn bestaan wereldfaam verworven. Dat is dit jaar groots gevierd. De media hebben er ruime aandacht aan geschonken en veel muzikale bijdragen zijn uitgebreid op social media gedeeld. In deze bijdrage blikt Harrie Reumkens terug op zijn ervaringen met het WMC en Kerkrade.

Enthousiast vanaf het vierde WMC

Ik ben zelf geboren in de Oostelijke Mijnstreek, midden jaren '50. Toen ik naar school ging vond ik het niet vreemd dat er op school niet alleen kinderen met de namen Smeets, De Jong of Janssen zaten maar ook met namen als Zirbi, Wojakowski, Antczak of Michalski. De mijnen, toen nog veruit de belangrijkste werkgever, hadden vanaf het begin van de twintigste eeuw gezorgd voor een multiculturele samenleving die door iedereen volledig geaccepteerd werd. Mijn vader was geen groot muzikaal talent, maar hij had zich op jonge leeftijd gewaagd aan het bespelen van de mandoline en de mondharmonica. Orkesten voor deze instrumenten waren overal in de regio te vinden.

In 1962 namen mijn ouders mij mee naar Kerkrade, waar wij het hertenpark en de handelstoonstelling in het kader van het vierde Wereld Muziek Concours bezochten. Ik was compleet onder de indruk, vooral van het waterorgel. De oudste broer van mijn vader woonde in Chèvremont en hij had in 1966 een Spaanse gast in huis, José, de paukenist van de Banda Primitiva uit Llíria. Mijn oom nam mij mee naar de gloednieuwe Rodahal om daar het concoursoptreden van

José en zijn orkest te beluisteren, en zo belandde ik per toeval in één van de meest legendarische WMC-momenten ooit. Het zou mijn toekomst mede bepalen want nog geen zeven maanden later meldde ik mij aan als lid van de fanfare in mijn eigen dorp: Fanfare Eendracht Nieuwenhaergerheide, de vereniging waarvan ik na meer dan 56 jaren nog steeds lid ben.

Opmaat naar het eerste WMC

Met deze korte schets van mijn eerste levensjaren wil ik aangeven dat datgene wat velen die de regio Kerkrade minder goed kennen, als zeer bijzonder inschatten - namelijk het speelse gemak waarmee de mensen uit deze regio internationale muzikale contacten aanknopen - wellicht helemaal niet zo speciaal is. Natuurlijk waren het einde van de Tweede Wereldoorlog en de daarmee verbonden ontwikkelingen van enorm belang. Een internationaal conflict van deze schaal mocht nooit meer plaatsvinden. De Verenigde Naties waren in 1948 opgericht en de wereld verkeerde in een positieve opbouwstemming. Dus toen zich in 1949 in Kerkrade een Engelse brassband aandeede voor het geven van een concert in het kader van een Goodwilltournee, was het zeker niet vreemd dat twee harmonieorkesten uit de stad deze uitdaging aangingen. Kerkrade telde niet minder dan 13 harmonieën en fanfares, bijna evenveel fluit- en tamboerkorpsen, diverse mandolineorkesten, accordeon- en mondharmoniegroepen, een amateur symfonieorkest en tientallen koren. Dus men was niet bang dat er maar weinig publiek op dit concert zou afkomen: een aantal van 1500 bezoekers moest haalbaar

zijn. En zo werd het concert door de Carlton Main Frickley Colliery Band uit het Noord-Engelse South Elmsall op de kalender gezet. Op het nog onbebouwde Mùcherveld zou een kiosk worden geplaatst en het nabijgelegen Hotel Monopole zou voor de horecavoorziening zorgen. Het werd een daverend succes. Het concert trok uiteindelijk meer dan 5000 toeschouwers. Na de met de nodige biertjes overgoten nazit herinnerden de organisatoren zich de volgende morgen nog dat zij twee besluiten genomen hadden: het concert moest in 1950 zeker herhaald worden én men ging werken aan de organisatie van een groot internationaal muziekfeest. Alleen, wie er nou op dat lumineuze idee gekomen was wist men niet meer precies. En zo legden de beide harmonieorkesten, St. Aemiliaan Bleijerheide en St. Pancratius Nulland, dit idee voor aan burgemeester Lempers van Kerkrade. Deze verklaarde zich bereid om mee te werken als alle 13 blaasorkesten van Kerkrade, dus inclusief de bedrijfsorkesten van de Kerkradse mijnbedrijven, bij dit initiatief betrokken zouden worden. En aldus geschiedde.

Er werd een afdeling ambtenaren onder leiding van Johan Scholtes ter beschikking gesteld waarbij Johan ook ambtelijk secretaris van een nieuw op te richten stichting zou worden. Tot voorzitter van deze stichting werd Wiel Scheelen benoemd. Het festijn, nu onder de naam: 'Internationaal Muziek Concours', moest in de zomer van 1951 plaatsvinden. Niet alleen harmonie- en fanfareorkesten en brassbands, maar ook mandoline- en gitaarorkesten, accordeon- en mondharmonicaorkesten en symfonie- en strijkorkesten uit de hele wereld werden uitgenodigd om hieraan deel te nemen. Het motto van het festival werd Friedrich Schillers 'Alle Menschen werden Brüder' uit Beethovens 9de symfonie. Daaruit blijkt duidelijk dat niet het wedstrijdelement prioriteit had, maar de internationale verbroedering door muziek. Daarbij werden de commerciële mogelijkheden van een dergelijk festival zeker niet onderschat. Het Kerkradse bedrijfsleven, waaronder de drie grote mijnbedrijven en de gezamenlijke middenstand, zetten parallel aan het muziekfeest een even gedurfde internationale handelstoonstelling op onder de naam: 'Kirchroa Alaaf!' Hier zouden ook de benodigde horecavoorzieningen gerealiseerd worden. Te midden van al deze bedrijvigheid had in 1949 ook de Kerkradse muziekschool het levenslicht gezien. Met dit alles

gaven de creatieve Kerkradse initiatiefnemers er al vroeg blijk van aan te voelen welke elementen inderdaad een succesvolle voedingsbodem voor hun plannen zouden genereren.

De logistiek voor het eerste WMC 1951

Als de organisatie daadwerkelijk van start gaat en de uitnodigingen aan orkesten uit alle delen van de wereld zijn uitgegaan, blijkt al snel dat Kerkrade zich op kan gaan maken voor een groot spektakel. Meer dan 100 orkesten reageren positief op de uitnodiging. Een snelle telling geeft aan dat dit betekent dat er tussen de 5000 en 6000 gasten één of meer dagen in Kerkrade opgevangen zullen moeten worden. En dat in een stad die nauwelijks over hotelcapaciteit beschikt. Geen nood. In november 1950 richt de Huisvestingscommissie zich tot de Kerkradse bevolking met een 'Zeer belangrijke mededeling: Iedereen die slaapruimte ter beschikking heeft, wordt gevraagd zich te melden, zodat de organisatie een beeld kan krijgen van hoeveel mensen er daadwerkelijk gehuisvest kunnen worden. De bevolking reageert massaal, waarmee de onverbreekelijke band tussen de bevolking van Kerkrade en WMC gestalte krijgt en waardoor de Kerkradenaar zich tot op de dag van vandaag mede-eigenaar van het festival voelt. Het is 'Ozze Konkoer'; 'd'r konkoer' hoe de Kerkradenaar het WMC noemt, geworden!

WMC Kerkrade 1951. Marswedstrijd met de toenmalige 'skyline' van Kerkrade op de achtergrond.

Voor de Muziekhal wordt een grote tent besteld. Deze zal niet minder dan 4000 toeschouwers kunnen herbergen. De tenten voor Kirchroa Alaaf! zullen zo mogelijk nog groter zijn. De stad wil zich natuurlijk van zijn beste kant laten zien; het lelijke industriële eendje moet een mooie zwaan worden. Mede omdat de geplande marswedstrijd in de Kerkraadse binnenstad zal plaatsvinden, wordt de dan nog onverharde Hoofdstraat van een nieuwe asfaltlaag voorzien. Al deze inspanningen blijven niet onopgemerkt en als de nationale en internationale pers uitgenodigd wordt om op 9 mei 1951 het definitieve programma te vernemen, komen de persvertegenwoordigers in groten getale naar Kerkrade.

Voorzitter Scheelen licht het uitgebreide programma toe en men is enthousiast over de vele geplande activiteiten. De grote verrassing komt echter pas aan het eind van de bijna twee uur durende zitting, als de aanwezigen uitgenodigd worden om mee naar buiten te komen en de Bergkapel van de Domaniale Mijn een serenade ten gehore brengt. Als de deur van het stadhuis open zwaait zien de persmensen niet alleen de Bergkapel, maar zien ze ook dat de Kerkraadse markt zwart ziet van de mensen. Een dergelijke verbondenheid met een nieuw evenement heeft men zelden gezien.

Het succesvolle eerste WMC vraagt om een vervolg

De festivalterreinen zijn klaar na een opbouwperiode van twee weken en dan kan de reveille worden geblazen. Na de openingsmis legt burgemeester Becht een krans bij het graf van zijn voorganger Lempers, die het feest net niet heeft kunnen meebelevan.

Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Theo Rutten, tevens beschermheer van het festival, ontvangt vanaf 18.00 uur de vertegenwoordigers van de deelnemende landen op het raadhuis. Vanaf de Lambertuskerk klinken de kamerschoten; het feest is begonnen!

Meer dan 5000 muzikanten, deel uitmakend van 72 orkesten en 20 koren namen deel aan het festival, en Kirchroa Alaaf! voegde daar nog eens vele optredens aan toe. De naam van huisorkest de Rhythmic Band was voorgoed gevestigd. De Concerthal en de Kirchroa Alaaf!-expositie trokken elk 110.000 betalende bezoekers. En als staatssecretaris Jo Cals en gouverneur Frans Houben op 19 juli 1951 Kerkrade bedanken voor een geweldig feest, stelt burgemeester Becht vast: 'In elk geval zal dit concours wel niet het laatste zijn, dat in Kerkrade wordt gehouden'.

Dat dit geen loze woorden waren bleek al snel. Besloten wordt om vanaf 1954 een vierjaarlijks festival te organiseren, nu onder de naam:

*WMC Kerkrade
feestpaviljoen, 1954*

*WMC Kerkrade 1954.
De concerthal in het
feestpaviljoen met het
Vermeulen-orgel.*

*WMC Kerkrade , 1958
Marswedstrijd in het
Gemeentelijk Sportpark.
Op de achtergrond de
contouren van de Mijn
Willem-Sophie met
steenbergr.
(Copyright foto pers en
filmbureau Het Zuiden)*

Wereldmuziekconcours. De eerste editie onder deze naam zal van 6 tot en met 31 augustus 1954 plaatsvinden.

WMC 1954

Met gezwinde spoed neemt Johan Scholtes opnieuw de leiding van de organisatie, die grosso modo dezelfde bemensing kent als in 1951. In 1952 worden meer dan 10.000 uitnodigingen verstuurd. De reacties stemmen zeer hoopvol. Het concertprogramma alsmede het programma van Kirchroa Alaaf! zal (nog) veel professioneler en spectaculairder worden dan dat van de eerste aflevering. De capaciteit van de concerthal wordt verdubbeld naar maximaal 8000 toeschouwers. Bekende internationale orkesten worden gecontracteerd, zoals het London Symphony Orchestra en het Nationaal Orkest van België. Voor Kirchroa Alaaf! wordt het beroemde waterorgel 'Dancing Waters' vastgelegd.

Maar er is ook tegenslag. De marswedstrijd had men dit keer over diverse Kerkraadse wijken willen spreiden, maar de nieuwe Wet op de Zondagsrust van 1953 maakt dit onmogelijk. Op zondagen mag vanaf nu in een straal van 200 meter rond kerkgebouwen geen muziek meer gemaakt worden. Dat betekent voor Kerkrade met zijn vele kerken centraal in de wijken dat de geplande marswedstrijd hier in elk geval geen doorgang kan vinden. Een oplossing dient zich aan in de vorm van het nieuwe voetbal- en atletiekstadion op Kaalheide: het Gemeentelijk Sportpark, waar de marsorkesten de atletiekbaan als parcours zouden kunnen gebruiken. Er is plek voor zo'n 25.000 toeschouwers. In november 1953 besluit het gemeentebestuur nog eens 400.000 gulden te investeren in nieuwe straatverlichting. De stad moet er weer pico bello uitzien. De huisvesting van al deze gasten zal opnieuw een megaklus worden. Daarom wordt in juni 1954 op Kaalheide een grote openluchtshow gehouden met de bekende Keulse zanger Willy Schneider en een groot vuurwerk als publiekstrekking. Ondanks de regen, die met bakken uit de lucht valt, trekt de show meer dan 20.000 toeschouwers. Kerkrade wil opnieuw gastheer zijn van de wereld. Op vrijdag 6 augustus is het zover. Minister van Onderwijs, Kunst en Wetenschap (OKW), Jo Cals, opent het festival in een tot de nok toe gevulde concerthal. De concerthal beschikt behalve over

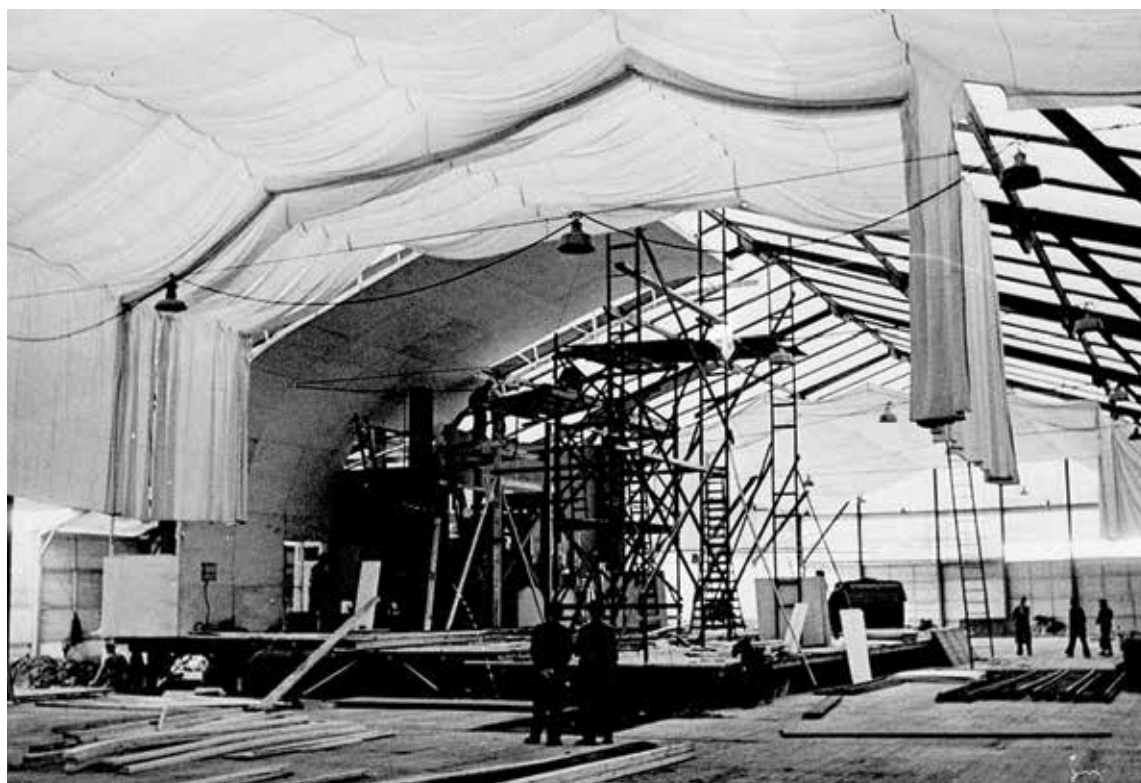
een mooi klankscherf ook over een heus orgel, speciaal voor deze gelegenheid gebouwd door de vermaarde orgelbouwer Vermeulen uit Weert. De akoestiek van de hal voor orgel en orkesten is zeer naar behoren. Helaas is de nog steeds overvloedige regenval duidelijk hoorbaar op het dubbele tentzeilen dak. Ondanks deze regen wordt de eerste marswedstrijd in het stadion een groot succes. Meer dan 20.000 bezoekers ervaren dat de keuze voor deze accommodatie de juiste was. Op maandag 9 augustus arriveert het waterorgel dat elk half uur voor duizend bezoekers speelt in een aparte tent. De aula van de LTS aan het Old Hickoryplein is omgedoopt tot 'Beethovenzaal', bedoeld voor kamermuziekconcerten en pianorecitals. De toeloop is hier soms zo groot dat er toch nog naar de concerthal moet worden uitgeweken. Tevens is er een tentoonstelling van muziekinstrumenten die veel bekijks trekt.

Op zondag 15 augustus is de eerste intercontinentale band in het stadion te bewonderen. Meer dan 30.000 toeschouwers zien de band uit het Canadese Kamloops paraderen in de regen. Op donderdag 26 augustus worden koor en orkest van de Sixtijnse Kapel Rome verwacht en alsof het zo heeft moeten zijn, breekt op die dag eindelijk de zon door. De capaciteit van de hal blijkt voor dit concert nog onvoldoende. Omdat het nu wél goed weer is, kunnen de zijpanelen van de concerthal opengezet worden en zo kunnen er nog eens 2500 bezoekers extra de uitvoering volgen.

Als het feest op 31 augustus afgesloten wordt, zijn de media ervan overtuigd dat hier geschiedenis geschreven is. Ook secretaris-generaal Reinink van het ministerie van OKW vindt dat heel Nederland Kerkrade veel dank verschuldigd is. Bijna niet te beschrijven is de bijzondere sfeer die rondom het festival hangt. Artistiek adviseur en dirigent Louis Weemaels drukt het in een interview zo uit: 'Dit geeft geen mens, dat geeft God alleen!' Voorzitter Scheelen laat weten dat in de laatste week van het festival de voorbereidingen voor de derde editie in 1958 begonnen zijn.

En dan op naar het vervolg!

Het WMC heeft steeds meer effect op het uiterlijk van Kerkrade. De stad wordt zelfbewuster en het imago 'Klankstad' geeft haar zelfvertrouwen. Voor de editie van 1958 wordt de voormalige vuilnis-

WMC Kerkrade, 1962

belt in het centrum omgetoverd tot Stadspark, en hier zal nu Kirchroa Alaaf! met een grote Oberbayerntent verrijzen. Ook het waterorgel is weer van de partij. In het park is een keur aan sculpturen te zien van bekende kunstenaars als Piet Killaers, Nic. Tummers en Vera van Hasselt.

De concerthal krijgt de grootste omvang ooit met een maximale capaciteit van 10.000 plaatsen. Orkesten uit Afrika, Noord- en Zuid-Amerika zullen te gast zijn. Daarom volgen zo'n 2000 Kerkradenaren vanaf het najaar van 1957 talencursussen om in het vervolg niet meer met hun mond vol tanden te staan tegenover de vele buitenlandse gasten. Toch blijkt in 1958 dat er ook grenzen zijn aan wat Kerkrade vermag. De gezamenlijk vervoersbedrijven van Nederland en de grensstreek kunnen de grote toeschouwersaantallen nauwelijks meer vervoeren. Bovendien is de duur van het festival - van 1 tot en met 31 augustus - te lang. Er treedt hier en daar festivalmoedigheid op. Daarom zal het volgende festival in 1962 weer 25 dagen duren.

De ambitie is echter groter dan ooit. Als het festival in Kerkrade echt vaste voet aan de grond wil krijgen, zal er in de toekomst een vaste accommodatie nodig zijn. Begin 1961 heeft de organisatie de financiering van een dergelijk gebouw rond. De realiteit vereist echter dat Kerkrade in deze jaren van wederopbouw eerst kiest voor de benodigde sociale en algemene woningbouw.

Ook heeft de gemeentelijke organisatie behoefte aan een nieuw administratiekantoor. Terecht wordt aan deze projecten voorrang gegeven. De media stellen ook in deze tijd al kritische vragen over wiens schuld het nu is dat de nieuwe hal er niet komt. Het mondt uit in een waar zwartepietenspel. Dit houdt pas op wanneer gemeente en organisatie uitleggen dat het hier om uitstel en niet om afstel gaat. En dus vinden de concerten en concertconcoursen nog één keer in een tentenhal plaats.

In 1966 is de nieuwe Rodahal op tijd klaar voor de vijfde editie van het festival. Locatie is het Europeplein gebleven dat er hypermodern uitziet met fontein en kunstwerken.

Kerkrade is totaal veranderd als je vanuit de toren van de Lambertuskerk richting het eeuwenoude Rolduc kijkt. Achter de Rodahal is op het Rolduc-kerveld een geheel nieuwe wijk verzezen met moderne hoogbouw. Het festival wordt een echte mijlpaal in de geschiedenis van de blaasmuziekontwikkeling.

Vernieuwingen na de mijnsluiting

Helaas trekken zich echter donkere wolken boven Limburg samen. De mijnen, de industrie waarop meer dan een halve eeuw succesvol gebouwd is, zullen gaan sluiten. Velen vragen zich af of dit

WMC Kerkrade, 2022

wel goed zal gaan. Onder leiding van voorzitter Frans Dohmen, vakbondsvoorzitter van de Mijnwerkersbond, treedt een nieuw en sterk verjongd bestuur aan met de ambitie om het WMC in deze spannende nieuwe tijd voort te zetten. Ondanks tegenslag zetten zij de zesde editie in 1970 door met vele vernieuwingen in de festivalopzet. En zij krijgen gelijk! Vanaf 1974 maakt de blaasmuziek nationaal en internationaal een ongekende ontwikkeling door. Hierin gaat het WMC Kerkrade een cruciale rol spelen en binnen enkele jaren zullen de blazers, dan nog amateurs, de blazersregisters van de belangrijkste professionele orkesten van Europa bezetten. In 1974 kan kasteel Erenstein als kamermuzieklocatie in de concertcyclus opgenomen worden en in 1978 opent Kerkrade het Wijngrechttheater; een 'vestzaktheater' met 600 zitplaatsen. In de jaren tachtig wordt de restauratie van het unieke abdijcomplex Rolduc voltooid. Dat biedt zowel voor cursusachtige activiteiten als voor concerten veel mogelijkheden. Een dergelijk cultureel aanbod is in Nederland en zelfs in de aangrenzende Belgische provincies Luik en Limburg of de Duitse Bundesländer Noordrijn-Westfalen en Rijnland-Palts nauwelijks te vinden. Als het ambitieuze WMC dan tijdens het 10de WMC in 1985 de minister van WVC, Eelco Brinkman, vraagt of hij mee zou willen werken aan de plannen voor verdere uitbouw van het festival is zijn antwoord: 'Ja, mits

het WMC een voldoende onderbouwd plan kan voorleggen'. Dat plan komt er en binnen een aantal jaren slaagt het WMC Kerkrade erin zich te ontwikkelen tot het belangrijkste internationale podium voor de blaasmuziek ter wereld. Als het om de ontwikkeling van deze sector gaat, is Kerkrade het laboratorium geworden.

Ook anno 2022 heeft Kerkrade nog steeds deze status. De Rodahal is van een mooie zaal binnen het unieke ontwerp van Laurens Bisscheroux voorzien, er is het nieuwe Parkstad Limburg Stadion en het Wijngrechttheater is naar een geweldige open locatie getransformeerd: de Hub. Toch is het nog steeds niet vanzelfsprekend dat het WMC deze internationale status zomaar kan behouden. De tijden veranderen snel en het WMC zal zich ook nu weer aan de nieuwe ontwikkelingen moeten aanpassen. Maar dit is de stad en de WMC-organisatie wel tevertrouwd. Zo iets unieks geef je niet uit handen!

Naar: Harrie Reumkens, *Wereldpodium voor de Blaasmuziek. WMC Kerkrade 1951-2021* (Kerkrade 2021).

MARCEL KRUTZEN

Marcel Krutzen (Heerlen 1959) is pastoraal en forensisch-sociaal werker en amateurhistoricus.

Ds. Johannes Kupfernagel (1866-1937)

Stichter van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Heerlen

Jezus, onze Heiland, verwacht van zijn navolgers, gelijk Hij het hun heeft voorgeleefd, dat zij tot het laatste oogenblik toe hun plicht doen voor het Rijk Gods, voor Zijne gemeente (Kupfernagel, 1926).¹

Sinds de explosieve groei van de Zuid-Limburgse mijnindustrie en de komst van vele arbeidskrachten naar de Oostelijke Mijnstreek, begin twintigste eeuw, telt de gemeente Heerlen verschillende protestantse kerkgenootschappen, waaronder een Gereformeerde Kerk, een Hervormde en een Doopsgezinde Gemeente. Ook kent Heerlen een Lutherse Gemeente. Deze kwam tot stand door toedoen van dominee Johannes Kupfernagel.² Wie was hij en wat heeft hij betekend voor de Lutherse Gemeente te Heerlen? Deze vragen hoop ik in onderstaand artikel te kunnen beantwoorden.³

Geboorte en stamgezin

Gottfried Johannes (roepnaam Johannes) Kupfernagel werd op 25 mei 1866 geboren in Anhalt-Schmidt, een missiepost in Zuid-Afrika.⁴ Zijn vader was Andreas Christian Kupfernagel (1823-1878), zijn moeder Luise Juliane Amalie Grützner (1836-1917). Andreas Kupfernagel, lid van de *Berliner Missionsgesellschaft* oftewel *Gesellschaft zur Beförderung der evangelischen Missionen unter den Heiden*, werd in 1850 als *Missionskolonist* naar Zuid-Afrika uitgezonden. Daar werkte hij vooral als metselaar, onder meer in het Uniondale District, provincie West-Kaap. In of omstreeks 1870

Ds. Johannes Kupfernagel.
Collectie Heemkunde-
vereniging Sankt Tolbert,
Vaals

keerde het gezin Kupfernagel terug naar Duitsland. De reden hiervoor was dat vader Andreas, een koppig man, in ernstig conflict was geraakt met zijn leidinggevendenden. Het gezin vestigde zich korte tijd in Berlijn, vervolgens bij familie in Strehlen (Silezië, nu Polen) en daarna opnieuw in Berlijn (1871), waar Andreas Kupfernagel onder meer als metselaar loonarbeid verrichtte. In 1878 overleed vader Andreas. De 42-jarige weduwe Luise bleef met acht kinderen tussen 2 en 17 jaar achter. Johannes was dus ongeveer 12 jaar oud toen zijn vader overleed. Het kostte moeder Kupfernagel grote moeite om in het levensonderhoud van haar gezin te voorzien.

Opleiding en uitzending

Johannes Kupfernagel werd door grootvader Grützner in Strehlen opgeleid tot touwslager.⁵ Als dienstplichtig militair werd hij ingedeeld bij het *Eisenbahn Regiment* te *Schöneberg-Berlin* (1884-1886). Evenals zijn vader en oudere broers Wilhelm en Heinrich wilde Johannes graag zendeling worden.⁶ Wellicht vanwege de vroe-

gere arbeidsconflicten van vader Andreas werd Johannes niet toegelaten tot het seminarie van de *Berliner Mission*, wél tot het seminarie van de *Gossner Mission* te Berlijn. Daar werd hij van 1886 tot 1890 opgeleid tot zendeling. Nadat hij was afgestudeerd werd hij uitgezonden naar Bengalen in India (1890-1895). Vervolgens werd hij door de *Berliner Missionsgesellschaft* naar Afrika uitgezonden: Assuan, Egypte (1901-1905), Dar-es-Salaam en andere zendingsposten in Oost-Afrika (1905-1907). Tussentijds (1895-1901) was hij via de *Verein für Innere Mission* als 'Stadtmissionar' werkzaam in Kassel (Duitsland).

Huwelijk en kinderen

Op 18 oktober 1893 trad Johannes Kupfernagel in Kassel in het huwelijk met Martha Heinzelmänn, geboren op 2 februari 1869 te Nimptsch, Silezië.⁷ Op enig moment verhuisde het gezin Heinzelmänn naar Strehlen, eveneens Silezië. Vader August Heinzelmänn werd koster van de lutherse kerkgemeenschap aldaar. Johannes en Martha leerden elkaar op jeugdige leeftijd in Strehlen kennen. Het echtpaar Kupfernagel-Heinzelmänn kreeg uiteindelijk negen kinderen.⁸ Echtgenote Martha verrichtte als vroedvrouw eveneens zendingswerk.

Zending in Dar-es-Salaam

Vanwege zijn kennis van de Arabische taal en cultuur werd Johannes in 1905 uitgezonden naar Dar-es-Salaam, een kuststad in Tanzania, Oost-Afrika.⁹ Ziek en ontgoocheld keerde hij in 1907 samen met vrouw en kinderen terug naar Duitsland. Hij kon niet tegen het klimaat en werd door de plaatselijke overheid amper geaccepteerd. Kupfernagel werd door een (keurings)arts als 'Erholungsbedürftig' beoordeeld. Door de *Berliner Missionsgesellschaft* werd Johannes Kupfernagel niet meer geschikt geacht om zendingswerk te verrichten. Op 1 oktober 1909 zou hij als zendeling worden ontslagen. Tot die datum behield hij zijn traktement en huisvesting. Tussentijds werd hij ingezet als een soort van public-relations-medewerker. Naarstig werd er getracht meer passend werk voor hem te vinden. Volgens een *Missionsinspektor* was Kupfernagel niet alleen een sympathiek, kundig en ijverig persoon, maar ook iemand die zeer geschikt was om als predikant werkzaam te zijn in de diaconale sector.

Voormalige lutherse kerk Vaals. Foto: https://nl.wikipedia.org/wiki/Lutherse_kerk_%28Vaals%29.

West-Pruisen

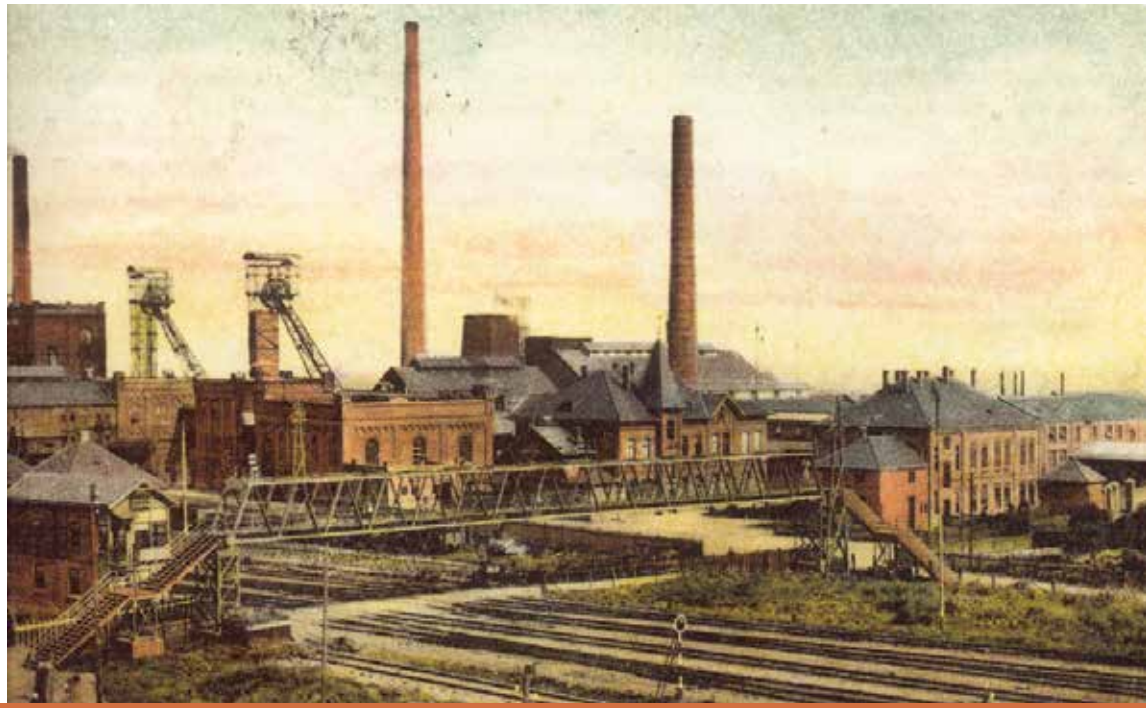
In 1909 vond voormalig zendeling Johannes Kupfernagel ander werk in West-Pruisen.¹⁰ Van 1909-1910 was hij leidinggevende in een weeshuis te Kobitzau (Karthaus). In de periode 1910-1918 was hij leidinggevende in een weeshuis te Neu-Zedlitz (Posen). Daarna was hij gedurende één jaar (1918-1919) predikant te Zachasberg (Kolmar). West-Pruisen behoorde tot 1919 tot het Keizerrijk Duitsland. Na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) werd West-Pruisen, als gevolg van het Verdrag van Versailles (1919), aan de nieuw opgerichte Poolse republiek toegewezen.¹¹

Vaals en Heerlen

In augustus 1913 werd de 55-jarige ex-aalmoezenaar dr. M.K. Uhlig uit Eisenach (Duitsland) dominee van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Vaals.¹² Hij vestigde zich aldaar aan de Koperstraat. In 1915 werd ds. Uhlig persoonlijk failliet verklaard.¹³ Vier jaar later vroeg hij als dienstdoend predikant bij de Nederlandsche Lutherse Kerk eervol ontslag aan.¹⁴ Hij verliet Vaals en keerde terug naar Duitsland.¹⁵ Wegens 'vertrek naar het buitenland' vond een openbare verkoop van zijn inboedel plaats.¹⁶ In de herfst van 1919 werd Johannes Kupfernagel, volgend op zijn predikantschap in West-Pruisen, verblijvende in Gladbach (D), beroepen te Vaals.¹⁷ Eind april 1920 kreeg hij de koninklijke goedkeuring om als buitenlands predikant in Vaals werkzaam te mogen zijn. Medio mei 1920 werd hij als predikant geïnstalleerd. Hij werd voorganger van de reeds drie eeuwen bestaande Evangelisch-Lutherse

*Oranje-Nassaumijn I,
1920. Foto: Collectie
HCL-Rijckheyt.*

Gemeente te Vaals.¹⁸ Omdat de kleine Vaalser gemeenschap hem niet voldoende werk bood, besloot hij zijn werkgebied en werkzaamheden uit te breiden.¹⁹

Dominee Kupfernagel richtte zich vervolgens op het katholieke Heerlen en omgeving, c.q. op de voormalige Oostelijke Mijnstreek (1921).²⁰ In deze steeds meer geïndustrialiseerde regio hadden zich tal van buitenlandse mijnwerkers gevestigd, waaronder vele lutherse mijnarbeiders en mijnbeambten uit Duitsland.²¹ De meeste (lutherse) Duitsers waren afkomstig uit het Roergebied, het Saarland en Aken en omgeving.²² Deze, dikwijls in een sociaal isolement levende protestanten moesten hun geloof kunnen belijden en hadden geestelijke verzorging nodig, aldus dominee Kupfernagel.²³ Hij besloot daarom hen onder zijn hoede te nemen; een immense opgave. Kupfernagel beschikte over weinig geld en had geen kerk, pastorie of zaal waarin hij bijeenkomsten kon organiseren. Evenals zijn gereformeerde en hervormde collega's in de Mijnstreek verwachtte hij gebruik te kunnen maken van subsidies die het mijnbedrijf c.q. de mijndirecties en de lokale overheden aan religieuze gemeenschappen verstrekten.²⁴

Omdat het aantal Duitssprekende lutheranen in de Oostelijke Mijnstreek alsmaar toenam, werden er in 1921 niet alleen lutherse erediensten in de Duitse taal in Vaals en Heerlen, maar ook in Rum-

pen (Brunssum) en Waubach (Landgraaf) gehouden in daartoe ter beschikking gestelde kerken of andere gebouwen. Vanwege de predikanten nood in de lutherse gemeenten konden geen nieuwe predikanten worden aangesteld.²⁵

Op verzoek van de Commissie voor Kerkelijke Aangelegenheden van de Evangelisch-Lutherse Kerk in de Mijnstreek besloot de Synode van de Evangelisch Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden op 9 juli 1925 een evangelisch-lutherse filiaalgemeente te Heerlen op te richten, ressorterende onder het kerkelijk gebied van Vaals.²⁶ Filiaalgemeente Heerlen kreeg twee preekplaatsen, één in Rumpen en één in Waubach.²⁷ Inmiddels was het ledental van de filiaalgemeente Heerlen fors gestegen van 208 (1923) tot 1900 (1925). Gedurende de jaren dertig nam het aantal leden weer af: 996 leden in 1932 en 835 leden in 1938.²⁸

Vlak vóór de oprichting van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Heerlen in september 1925, schonk de invloedrijke Heerlense industrieel en politicus Jan Koster (1875-1935), directeur van de Nederlandse Maatschappij tot het verrichten van Mijnbouwkundige Werken, lid van de Provinciale Staten van Limburg en lid van de lutherse gemeenschap, ter gelegenheid van het 25-jarige bestaan van voornoemde maatschappij, een door hem gekocht stuk grond aan de lutherse filiaalgemeente Heerlen. Dit perceel was gelegen aan de kruising Meezenbroekerweg-Vijgenweg

*Lutherse kerk,
Heugerstraat, Brunssum
Collectie Heemkunde-
vereniging Brunssum*

Houten noodkerk in Heerlen, Vijgenweg - Meezenbroekerweg

Jan Koster

in de zich ontwikkelende mijnwerkerswijk Schandelen.²⁹ Op dit perceel stond een leegstaand houten gebouw dat Koster voor een bedrag van fl. 6484,50 had gekocht.³⁰ Nog datzelfde jaar werd dit gebouw ingewijd als noodkerk.³¹ Zeker, Koster fungeerde absoluut als mecenas voor de lutherse gemeenschap te Heerlen.³²

Ook Rumpen beschikte over een houten noodkerk, de vroegere 'Belgische Kerk', gevestigd aan de Heugemerstraat (nu Heugerstraat). Dit uiterst eenvoudige, langzamerhand in een bouwvallige staat verkerend gebouw werd in februari 1926 afgestaan door Staatsmijnen.³³ Daaraan voorafgaand gebruikten de lutheranen – ook weer door bemiddeling van de Staatsmijnen – de kerk van

de Hervormde Gemeente aan de Venweg.³⁴

Door het snel groeiende aantal arbeiders in de mijnen Laura en Julia te Eygelshoven telde Waubach in 1929 ongeveer 6500 inwoners. Onder hen bevond zich een betrekkelijk groot aantal protestanten, waaronder lutheranen uit Duitsland.³⁵ Was de Waubachse bevolking in 1920 nog 100% katholiek, in 1931 bestond reeds 13% van de bevolking uit niet-katholieken, waaronder evangelisch-lutherse gelovigen.³⁶ Ook zij behoefden geestelijke verzorging en hielden godsdienstoefeningen, onder meer in een particuliere woning aan de Reeweg.³⁷

Dominee Kupfernagel vestigde zich vanuit Vaals in Heerlen nadat de kerkenraad in 1925 tijdens

Minderbroeder-Kerk — Sittarderweg. HEERLEN.

Rectoraatskerk
Sittarderweg Heerlen.
Foto: Collectie HCL-
Rijkheyt.

een geheime stemming beslist had om de predikantswoning in Heerlen te vestigen.³⁸ De stemming was acht stemmen vóór vestiging in Heerlen, drie stemmen vóór vestiging in Vaals, en drie onthoudingen.

De lutherse gemeenschap te Heerlen probeerde haar Duitse leden zo goed mogelijk te informeren via kerkblaadjes, bijvoorbeeld *Der Evangelische Bergarbeiter-Bote* en *Der Sonntagsgruss*. In deze bulletins verschenen allerlei berichten, onder meer over godsdienstoefeningen, geboortes, huwelijken, overlijdens, bijzondere bijeenkomsten, kerkvisitaties enzovoort. Ook probeerde men via deze krantjes zo veel mogelijk Duitse mijnwerkers(gezinnen) bij het plaatselijke gemeenschapsleven te betrekken.³⁹

De in 1925 in Amsterdam gehouden evangelisch-lutherse synode verheugde zich zeer over het feit dat er in Heerlen, midden in de Limburgse Mijnstreek, een lutherse gemeente was ontstaan, die ook nog eens een Duitse predikant had. In Heerlen zal – evenals in andere industrie centra – het diaconievraagstuk de nodige aandacht vragen, zo werd gesteld.⁴⁰ Vorenstaande impliceert dat dominee Kupfernagel zich in de Oostelijke Mijnstreek (ook) moest bezighouden met het bieden van hulp en steun aan hulpbehoevende lutherse gelovigen.⁴¹ Vele uit Duitsland afkomstige, soms moeilijk bereikbare personen en gezinnen, kampen niet alleen met 'geestelijke honger', maar ook met andere noden.⁴² Denk bijvoorbeeld aan

zorgen en problemen inzake huisvesting, ontslag c.q. werkloosheid, armoede en ziekte. Lutherse predikanten werden geacht zich te scholen in sociale wetgeving en armenzorg.⁴³ Opgemerkt zij dat de Kerkenraad van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Heerlen was toegetreden tot de Armenraad Heerlen.⁴⁴ Via de Armenraad konden behoeftige Duitse mijnwerkersgezinnen hulp en steun verkrijgen.

Gedurende enkele jaren woonde dominee Kupfernagel samen met zijn echtgenote aan de Benzenraderweg. Daarna aan de Klompstraat.⁴⁵ Ook twee dochters en één zoon woonden enkele jaren in Heerlen.⁴⁶ Zo woonde dochter Annemarie Henriëtte, geboren in 1906, korte tijd aan de Klompstraat. In 1931 trad zij in het huwelijk met de Duitse predikant J. Baranovski uit Remsfeld.⁴⁷ Eind 1927 werd dominee Kupfernagel tot bestuurslid gekozen van de *Bund der Deutschen in Limburg*.⁴⁸ Doel van deze organisatie was het bevorderen van de vaderlandse geest en de Duitse zeden in goede verstandhouding met het gastland.⁴⁹ Allengs bleek dat voorzitter Paul Blumrath en andere leden van de bond Duitse mijnwerkers en hun gezinnen onder het hakenkruis probeerden te verenigen om zodoende de nazificatie van Zuid-Limburg te bevorderen.⁵⁰ Kupfernagel was, voor zover mij bekend, absoluut geen nationaal-socialistische agitator. Blumrath werd vanwege naziactiviteiten Nederland uitgezet (1933).⁵¹ Aangezien er in de Oostelijke Mijnstreek steeds

meer Nederlandse lutheranen woonden, werd er in 1925 begonnen met het houden van godsdienstoefeningen in de Nederlandse taal door Nederlandse lutherse predikanten, onder meer door dominee F. Plaat uit Den Haag.⁵²

Uiteraard heeft dominee J. Kupfernagel niet alleen contact gehad met gemeenteleden, maar ook met andere geestelijke leiders in de Oostelijke Mijnstreek. Zo had hij contact met ds. G. Mol en met ds. F. Postma van de Hervormde Gemeente te Heerlen,⁵³ met G. Pontier van de Gereformeerde Kerk te Heerlen en omgeving,⁵⁴ met ds. W.J. Kan van de Hervormde Gemeente te Treebeek en met commandant Vlas van het Leger des Heils te Treebeek.⁵⁵ Wellicht zal hij ook contact hebben gehad met katholieke geestelijken. Ik denk aan zijn 'buurman', pastoor J. Custers van de H. Hartkerk te Schandelen, een kerk die in 1928 in gebruik werd genomen.⁵⁶ Misschien had hij zelfs contact met dr. Henri Poels (1868-1948), de Heerlense hoofdaalmoezenier van Sociale Werken in de Limburgse Mijnstreek; iemand die opkwam voor de belangen van mijnwerkers en hun gezinnen en die goede contacten onderhield met protestantse collega's.⁵⁷ In Heerlen gingen pastoors, paters en predikanten regelmatig bij elkaar op de koffie. Vergeet niet dat er in Schandelen en omgeving niet alleen protestantse maar ook katholieke Duitstalige mijnwerkers(gezinnen) woonden. In de rectoraatskerk van de paters Franciscanen aan de Sittarderweg werden zelfs speciale missen gehouden voor Duitstalige katholieken – Duitsers, Oostenrijkers, Tsjechen – die onder meer afkomstig waren uit de mijnwerkerskolonieën Beersdal, Musschemig, Husken en Grasbroek.⁵⁸

In en omstreeks 1930 woonden er circa 35.000 Duitsers – vooral mijnwerkers en hun gezinsleden – in de Limburgse mijnstreek. Over het algemeen waren de Duitse mijnwerkersgezinnen, vooral de Duitse mijnwerkersvrouwen, best tevreden over hun bestaan in de mijnstreek, onder meer vanwege het hebben van een vast inkomen en een betere, grotere woning dan in hun *Heimat*. Er waren echter ook minpunten. Zo was bijvoorbeeld de sociale verzekering voor Duitse mijnwerkers minder goed geregeld dan in Duitsland.⁵⁹ Duitse mijnwerkersgezinnen in de Limburgse mijnstreek hadden meestal veel kinderen. Deze kinderen volgden dikwijls onderwijs aan plaatse-

lijke katholieke basisscholen. Alleen al in Heerlen telden de lagere scholen in en omstreeks 1928 ongeveer 2500 Duitse leerlingen, waaronder circa 500 protestantse scholieren. Duitse protestanten hoopten met steun van de overheid in Heerlen 'Duitse scholen' te kunnen stichten waar onder meer protestants-evangelisch godsdienstonderwijs zou worden gegeven.⁶⁰ Wellicht zullen leden van de lutherse geloofsgemeenschap in Heerlen het belang van dergelijke scholen hebben onderstreept.

Ja, het 'Duitsche element' was in de mijnregio sterk vertegenwoordigd, hetgeen verder bleek uit het feit dat er in de mijnen, met name in de particuliere mijnen zoals de Oranje-Nassaumijnen, vaak Duits werd gesproken; veel winkels en cafés Duitse opschriften hadden en dat er in de regio verschillende Duitse kranten verkrijgbaar waren.⁶¹ Bovendien werden er op zondag vaak Duitse feesten en andere bijeenkomsten gehouden.⁶² Wellicht werden deze ontwikkelingen door de *Bund der Deutschen* waarvan ds. Kupfernagel dus prominent bestuurslid was, zeer gewaardeerd. Tijdens de crisis van de jaren dertig kwamen buitenlandse mijnarbeiders als eerste in aanmerking voor ontslag en werden vervolgens, al dan niet samen met hun gezin, naar het buitenland repatriëerd. Tussen 1931 en 1935 daalde het aantal buitenlandse arbeidskrachten enorm.⁶³ Hoogstwaarschijnlijk had deze daling ook gevolgen voor het aantal Duitse of Duitssprekende leden van de lutherse gemeente te Heerlen.

Op 29 augustus 1931 overleed Martha Heinzelmann, de echtgenote van dominee Kupfernagel, op 62-jarige leeftijd te Heerlen.⁶⁴ Bijna 40 jaren was Martha zijn levens- en reisgezel geweest. Haar overlijden was een grote schok voor de dominee en zijn kinderen.

Emeritaat en overlijden

In april 1932 ging dominee Kupfernagel met eer- vol emeritaat wegens 'voortdurende ongesteldheid' (gezondheidsproblemen).⁶⁵ Hij verliet een bloeiende gemeenschap die met ere genoemd mag worden, aldus het Nederlandsch Luthersch Genootschap.⁶⁶ Op 8 mei verhuisde hij naar Kassel in Duitsland. Het duurde nog betrekkelijk lang alvorens de vacature die hij achterliet, werd ingevuld. Gedurende de tijd dat er geen Duitssprekende predikant was, heeft de Duitssprekende predikant Voges uit Amsterdam getracht

de Lutherse Gemeente Vaals-Heerlen te bedienen.⁶⁷ In 1933 werd ds. Kupfernagel uiteindelijk opgevolgd door een andere Duitse predikant, Fritz Paul August Thoms, geboren op 25 augustus 1904 te Zudar (Rügen).⁶⁸ Op Hemelvaartsdag (25 mei 1933) werd hij in de lutherse kerk aan de Meezenbroekerweg bevestigd door ds. Voges uit Amsterdam.⁶⁹

In 1933, na het emeritaat van ds. Kupfernagel, wensten enkele Heerlense lutherse gemeentelieden zich af te scheiden van de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden en zich aan te sluiten bij *Deutsche Evangelische Kirchenbund Berlin*. Sommige leden zagen het liefst dat de grotendeels uit Duitsers bestaande Heerlense gemeente geheel onder Duitse jurisdictie zou vallen. Na lang beraad werd hiervan echter afgezien. Mede gezien de bestaande vreedzame samenwerking tussen Duitse en Nederlandse lutheranen binnen de gemeente Heerlen en het feit dat de Evangelisch-Lutherse Kerk in Nederland aandacht schonk aan het verzamelen en verzorgen van in Nederland verstrooid levende Duitse lutheranen, bestond er geen enkele kerkrechtelijke reden tot scheiding.⁷⁰

In december 1932 echter werd er in de voormalige kerk van de Hervormde Gemeente aan de Klompstraat in Heerlen toch een Duits-evangelische kerk opgericht, behorende tot de Deutsche Evangelische Kirchenbund. Een deel van het Duitse ledenbestand van de Evangelisch-Lutherse Kerk te Vaals-Heerlen sloot zich bij deze nieuwe gemeente aan.⁷¹

Enkele jaren later, op 5 april 1937, overleed dominee Johannes Kupfernagel op 70-jarige leeftijd in Kassel. Onder de Heerlense lutheranen was hij een zeer geziene figuur. '*Het was zijn verdienste (...) dat hij als eerste Duitse Pastor met succes een einde maakte aan den grooten kerkelijken nood, waarin de Protestantsche Duitschers en Duitsch-sprekenden in het Heerlensch Mijngedebiet verkeerden (...)*', zo lezen wij.⁷² In juni 1938 werd zijn overlijden tijdens de vergadering van de Evangelische-Lutherse Synode te Amsterdam herdacht.⁷³

Samenvattend

Uit mijn onderzoek komt duidelijk naar voren dat dominee Johannes Kupfernagel een goed opgeleide missionair-diaconale pionier was. Als diepgelovige en plichtsgetrouwe christen was hij in verschillende landen actief. Gesteund door zijn echtgenote wist hij persoonlijke teleurstellingen en tegenslagen telkenmale te verwerken en te overwinnen. In Heerlen en omgeving – de vroegere oostelijke Mijnstreek – zette hij zich in woord en daad in voor de belangen van protestantse, c.q. lutherse Duitssprekende mijnwerkers en hun gezinnen. Hij probeerde niet alleen hun geestelijke nood te lenigen, maar ook hun sociale problemen op te lossen. Als stichter van een lutherse gemeente te Heerlen heeft hij heel veel betekend voor de gemeentevorming van een 'godsdienstige minderheid' in het roomse Zuid-Limburg. De Lutherse Gemeente Heerlen en omgeving is hem veel dank verschuldigd.

Noten

* Ik bedank ds. Susanne Freytag, predikant van de Evangelisch-Lutherse gemeente Zuid-Nederland (Noord-Brabant, Limburg, Nijmegen), en prof. dr. Sabine Hiebsch, hoogleraar Lutherstudies aan de Theologische Universiteit Kampen, hartelijk voor het lezen en becommentariëren van dit artikel.

1 *De Amsterdammer*, 13-02-1926.

2 Koos Linders, '500 Reformatie', *MijnStreek* 2:2 (2017) 29-32.

3 Veel biografische gegevens inzake Johannes Kupfernagel heb ik ontleend aan de *Acta der Berliner Missionsgesellschaft (BMW) betreffende Johannes Kupfernagel* c.q. het persoonsdossier van Johannes

Kupfernagel: Zie BMW, bmv 2/2961 Person Kupfernagel, Johannes – Deutschland: <http://kab.scopearxiv.ch/detail.aspx?ID=509979>. Geraadpleegd op 11-04-2022.

4 Zie noot 3. Zie verder: Dirk Kupfernagel, 'Aus Schlesien in die Mission. Die Geschichte der Geschwister Heinrich und Louise Grütznauer aus Strehlen', *Schlesische Geschichtsblätter*, 41 (2014) november. Pdf op de website: <https://www.vfgs.eu> onder 'Publikationen ab 1971' en *Schlesische Geschichtsblätter*. Geraadpleegd op 20-05-2022.

5 Zie noot 1. Zie ook: https://en.wikipedia.org/wiki/Berlin_Missionary_Society, geraadpleegd op 10-04-2022. Zie ook

het proefschrift van Christof Sauer, *Reaching the unreached Sudan Belt: Guinness, Kumm and the Sudan-Pionier-Mission* (University of South Africa, 2001), 175. Website: https://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/891/thesis_sauer_c.pdf?sequence=3&isAllowed=y. Geraadpleegd op 18-05-2022.

6 Dirk Kupfernagel (2014), a.w.

7 Zie noot 3. Voor Nimptsch: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Niemcza>. Geraadpleegd op 11-04-2022.

8 De kinderen zijn: Johannes (*12.08.1894), Elizabeth (*29.12.1895), Gottfried (*25.08.1887), Lydia (*09.05.1898), Frieda (*26.01.1900), Theodor (*09.08.1901), Gottfried (*25.03.1903), Anna Marie

- (*12.09.1906) en Siegfried (*04.12.1908).
- 9 Zie noot 3. 'In 1905 the German Lutherans were successful in obtaining an Islamic specialist by the name of Johannes Kupfernagel. Kupfernagel spoke Arabic and some Hindi and was sent to Dar es Salaam in line with their belief in its importance as a gateway to the entire country', aldus Ethan R. Sanders in: *Missionaries and Muslims in East Africa before the Great War*. Zie: <https://www.cccw.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2017/08/Sanders-Ethan-9-Mar-2011.pdf>. Geraadpleegd op 12-04-2022.
  - 10 Zie noot 3.
  - 11 West-Pruisen: <https://nl.wikipedia.org/wiki/West-Pruisen>. Geraadpleegd op 11-04-2022.
  - 12 Zie: Jo van der Meij, De evangelisch-lutherse kerk Vaals, 1737-1987 (Vaals 1987).
  - 13 *Limburger Koerier*, 23-04-1915.
  - 14 *De Avondpost*, 01-04-1919.
  - 15 *De Amsterdammer*, 01-04-1919.
  - 16 *Limburger Koerier*, 05-08-1919.
  - 17 *De Avondpost*, 07-12-1919.
  - 18 De Lutherse Gemeente te Vaals werd in 1669 gesticht door de lutherse lakenwever Johann von Clermond uit Burtscheid (D). In Vaals vonden lutheranen uit Aken en omgeving een veilige wijkplaats.
  - 19 Wellicht hebben ook financiële overwegingen een rol gespeeld om het werkterrein te vergroten. Immers, hoe meer gemeenteleden, hoe meer inkomsten.
  - 20 *Algemeen Handelsblad*, 16-06-1938.
  - 21 Sinds 1919 vond er een ware intocht van Duitse mijnwerkers naar Nederland plaats, vooral vanwege de dalende waarde van de Reichsmark. Tot deze Duitsers behoorden niet alleen duizenden grensarbeiders, maar ook duizenden Duitsers die zich in de Mijnstreek metterwoon vestigden. Zie: *Limburgsch Dagblad*, 10-01-1923.
  - 22 *De Limburger*, 10-11-1930.
  - 23 In feite leefden protestanten en katholieken naast elkaar. Als ondergronds mijnwerker werkten zij nauw met elkaar samen.
  - 24 *Verslagen betreffende de Evangelisch-Luthersche Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden 1921-1922*, 17 e.v.
  - 25 *Algemeen Handelsblad*, 13-03-1925.
  - 26 In 1955 werd Heerlen hoofdgemeente. Zie: K.G. van Maanen e.a., *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid* (Zoetermeer 2011) 609.
  - 27 De nieuwe kerkelijke gemeente Heerlen omvatte de burgerlijke gemeenten: Heerlen, Kerkrade, Schaesberg, Eygelshoven, Nieuwenhagen, Rimburch, Ubach over Worms, Brunssum, Rumpen, Schinveld, Merkelbeek, Amstenrade, Hoensbroek, Nuth, Schin op Geul, Klimmen, Voerendaal, Hulsberg en Wijnandsrade.
  - 28 *De Indische Courant*, 17-03-1939.
  - 29 Jan Koster: <https://www.rijckhey.nl/cultureel-erfgoed/koster-jan-industrieel-te-heerlen>. Geraadpleegd op 11-04-2022. Zie: *Tilburgsche Courant*, 21-06-1927.
  - 30 C.E.P.M. Raedts, 'lr. Jan Koster, een Heerlense industrie-pionier en politicus', *Het Land van Herle*, 29 (1979) 55.
  - 31 Het houten kerkgebouw bleef dienst doen tot ds. Allen erin slaagde het te vervangen door een stenen gebouw in 1961.
  - 32 Andere notabele Heerlense lutheranen waren onder meer de mijndirecteuren Bunge, Honigmann en Wenckebach. Dr. J.C.F. Bunge overleed in 1938 op 68-jarige leeftijd. Hij woonde in de Willemstraat, vlak bij de Lutherse kerk te Heerlen. Ds. Thoms, de opvolger van ds. Kupfernagel, leidde de uitvaartdienst.
  - 33 De Staatsmijnen verschaften niet alleen werk, maar subsidieerden ook de bouw van scholen, kerken en verenigingsgebouwen. Ook verstrekten de Staatsmijnen gratis kolen aan kerken.
  - 34 Historie Brunssum. Website: <http://www.lutherszuiden.nl/historie-brunssum/>. Geraadpleegd op 18-06-2022.
  - 35 *De Nederlander*, 15-11-1933.
  - 36 H. Goossens, *Ubach over Worms – van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf* (Landgraaf 1981).
  - 37 *Limburgsch Dagblad*, 13-12-1929.
  - 38 Zie: <http://www.lutherszuiden.nl/elg-znl/zuid-limburg/historie-heerlen/>. Geraadpleegd d.d. 12-05-2022.
  - 39 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 03-05-1925. Voorts: Katja Happe, *Deutsche in den Niederlanden 1918-1945. Eine historische Untersuchung zu nationalen Identifikationsangeboten im Prozess der Konstruktion individueller Identitäten* (Siegen 2004) 56. Website: <https://www.ub.uni-siegen.de/epub/diss/happe.htm>. Geraadpleegd op 26-05-2022.
  - 40 *Algemeen Handelsblad*, 27-05-1925.
  - 41 *De Amsterdammer*, 13-02-1926.
  - 42 *De Nederlander*, 06-01-1917.
  - 43 *De Amsterdammer*, 11-07-1917.
  - 44 *Limburgsch Dagblad*, 23-07-1927.
  - 45 *Naamlijst voor den interlocalen telefoon-dienst 1931*.
  - 46 *Jahrbuch für auswärtige Politik, internationale Wirtschaft und Kultur, Weltverkehr und Völkerrecht*, 2 (1930) 288. HCL/Rijckheynt Heerlen, Bevolkingsregister Heerlen, gezinskaart Johannes Kupfernagel.
  - 47 *Limburger Koerier*, 05-02-1930.
  - 48 *De Tijd*, 18-11-1927.
  - 49 Jan Brauer, *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940* (Hilversum 2022) 90.
  - 50 Marcel Krutzen, *De uitzetting van twee nazi-agitatoren in Limburg (1933). Over de vooroorlogse nazi-agitators Paul Blumrath en Conrad Tykfer*. Zie: <https://historiek.net/de-uitzetting-van-twee-nazi-agitatoren-in-limburg-1933/146769/>.
  - 51 Zie vorige noot.
  - 52 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 03-05-1925.
  - 53 Met hen vond onder meer overleg plaats over het houden van godsdienstoefeningen voor protestantse patiënten in de kapel van het Sint-Jozefziekenhuis te Heerlen. Zie: A.M. Postma-Van Leeuwen, G. Mol, *Uit de geschiedenis van de Hervormde gemeente van Heerlen, 1649-1949* (Zaltbommel 1949) 47.
  - 54 Tijdens een vergadering van de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk in Heerlen d.d. 4 mei 1931 werd gesproken over samenwerking tussen de Evangelisch-Lutherse Gemeente en de Gereformeerde Kerk in Waubach. In beginsel werd besloten tot het houden van gezamenlijke kerkelijke samenkomsten met en voor Duitssprekende gemeenteleden uit Waubach en omgeving. Zie: HCL/Rijckheynt, 226 Archief Gereformeerde Kerk Heerlen, inv.nr. 14.
  - 55 *Algemeen Handelsblad*, 10-11-1931.
  - 56 Kerk H. Hart van Jezus (Schandelen). Zie: <https://www.rijckheynt.nl/cultureel-erfgoed/kerk-h-hart-van-jezus-schandelen>. Geraadpleegd d.d. 14-05-2022.
  - 57 Linders (2017) 29-32.
  - 58 *Limburger Koerier*, 07-11-1931.
  - 59 *De Limburger*, 10-11-1930.
  - 60 *Algemeen Handelsblad*, 20-06-1928.
  - 61 Duitse kranten waren onder meer: *Dortmunder General-Anzeiger, Aachener Volksfreund, Echo der Gegenwart en Limburger Tageblatt*. Zie: *De Gooi- en Eemlander*, 27-09-1930.
  - 62 *Nieuwe Venlosche Courant*, 09-08-1930.
  - 63 Ad Knotter, 'Inleiding: Arbeidsmigranten en grensarbeiders. Vergelijkende perspectieven op de mijnarbeidsmarkten in het Belgisch-Duits-Nederlandse grensgebied in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 5:3 (2008).
  - 64 *Limburger Koerier*, 04-09-1931.
  - 65 *Limburger Koerier*, 12-02-1932; *Limburger Koerier*, 17-04-1937; *De Nederlander*, 19-04-1937.
  - 66 *Algemeen Handelsblad*, 23-03-1932.
  - 67 J. van der Meij, *De Evangelisch-Lutherse Kerk Vaals, 1737-1987* (Vaals 1987).
  - 68 Na afloop van WO II werd Thoms geïnterneerd omdat hij verdacht werd van sympathie voor of samenwerking met de Duitse bezetter. Dit met alle gevolgen van dien voor het (voort)bestaan van de lutherse gemeenschap in Heerlen en omgeving. Gaandeweg werd er steeds meer druk op Thoms uitgeoefend om ontslag te nemen. In 1948 werd Thoms predikant in Berlijn. Zie: Eward Postma, *Dilettant, pilgrim, nar: de positie van C.W. Mönlich in cultuur en theologie* (Delft 2008), 115 e.v. In Heerlen werd Thoms opgevolgd door de Nederlandse predikant ds. M.H. Heybroek. Na drie jaar verliet hij de Lutherse Gemeente Heerlen en werd hij opgevolgd door ds. Allan.
  - 69 *Limburger Koerier*, 23-05-1933.
  - 70 *Limburger Koerier*, 12-01-1933.
  - 71 *De Nederlander*, 20-12-1932.
  - 72 *De Limburger*, 16-04-1937.
  - 73 *De Telegraaf*, 15-06-1938.

De firma Quaedackers aan de Kouvenderstraat prees zijn elektrische apparaten aan zoals grote en kleine kachels tijdens de H58.

Foto: Collectie Theo Wanders, Hoensbroek

Het luxe assortiment lederwaren in de stand van de firma Klinkenberg van de Heisterberg in 1958.

Later wijzigde het assortiment naar kampeerbenodigheden en militaire dump-artikelen.

Foto: Collectie Theo Wanders, Hoensbroek

Een selectie van het assortiment van de firma Scholl in de Hoofdstraat. Hij verkocht de bekende Mobylette bromfiets en de Vespa scooter.

Foto: Collectie Cor Duijf, Heerlen

De Hoensbroekse middenstandsverenigingen en hun tentoonstellingen

PAUL BORGER

Paul Borger, regionaal amateurhistoricus en bestuurslid van Het Land van Herle.

Tot aan de periode dat de bouw van Staatsmijn Emma begon rond 1906, was Hoensbroek een vredig kasteeldorp in de schoot van het mooie heuvelachtige Limburg met hier en daar een enkele winkelier, een aantal drinkgelegenheden en een paar ambachtslieden. Het dorp bestond uit ongeveer 1250 inwoners met aan het hoofd burgemeester Nicolaas Joseph Boshouwers, zeven raadsleden en enkele veldwachters en kantonniers. Door de aanleg van deze tweede Staatsmijn kwam er beweging in het rustige Hoensbroekse leventje. De werkgelegenheid nam fors toe. Duizenden mensen uit alle windstreken trokken naar Hoensbroek en moesten onderdak krijgen. Velen kwamen met hun gezin waardoor er steeds meer woningen nodig waren. Hierdoor groeide ook het aantal winkeliers dat de inwoners, mijnwerkers en beampten gelegenheid bood om hun guldens in Hoensbroek te besteden.

Ook mensen van elders begonnen hier hun nering. Van een samenwerkingsverband van winkeliers was nog geen sprake. Het ontbrak nog aan iemand die het belang zag van het verenigen van de Hoensbroekse winkeliers en die tegelijkertijd ook de noodzakelijke leiderscapaciteiten bezat om die vereniging tot stand te brengen.

Jan Lucas Röselaers

Eind 1910 kreeg Hoensbroek een nieuwe pastoor, Jan Lucas Röselaers, toen 53 jaar oud. Een man met visie, die gezag uitstraalde en gezegend was met een goed stel hersens. Nadat hij in zijn parochie St. Jan Evangelist eens goed om zich heen had gekeken en zijn eigen kerkproblemen had opgelost, ging hij mensen om zich heen verzamelen die betrouwbaar waren en open stonden voor

vernieuwingen. Hij zag de grote woningnood in Hoensbroek en om te voorkomen dat er wildgroei ontstond, richtte hij in 1912 'Woningvereniging Hoensbroek' op. Van deze woningvereniging maakten ook burgemeester Jos. Boshouwers en twee gemeenteraadsleden: Jos. Creusen en L. Widdershoven deel uit. Als medebestuurders werden benoemd: ir. Ed. Wintgens, bedrijfsingenieur van de in aanbouw zijnde Staatsmijn Emma, ir. H. van de Voort, dr. Th. van Aubel, arts en verder de heren P.J. Mertens, W.H. Peters en Arn. van den Bosch. Deze woningvereniging kocht goedkope bouwgrond op. In architect Jan Stuyt vond men de juiste persoon om betaalbare woningen met (groente)tuin voor de mijnwerker te ontwerpen. De naam werd toepasselijk 'De eerste Stap' en de wijk kreeg als naam: De Slak.

Dat bleek een goede zet van de pastoor. In 1914, één jaar nadat Staatsmijn Emma in productie was gekomen, was de bevolking ten opzichte van 1900 meer dan verdubbeld tot 2600 inwoners. Pastoor Röselaers had grote invloed binnen het gemeentebestuur en stond op goede voet met de leiding van Staatsmijnen. Hij genoot de sympathie van de Hoensbroekse bevolking en ook van de lokale winkeliers. Met zijn vooruitziende blik vond hij in 1918 dat het tijd werd om de plaatselijke winkeliers te verenigen.

R.K. Middenstandsvereniging 'St. Franciscus' Hoensbroek

Pastoor Röselaers richtte met medewerking van de heren Bindels en onderwijzer Voncken de R.K. Middenstandsvereniging 'St. Franciscus' Hoensbroek op. Ze begonnen met 12 leden, exclusief de handwerklieden; die kwamen er later ook nog bij.

**Bestuur R.K. Middenstands-
vereniging St. Franciscus
plm 1932**

Staannd van li.n.re.:
*J. Tak, J. Willems, M. v.d.
Bosch, H. Bremen*

Zittend van li.n.re.:
*H. Leenaarts, J. Winkelman,
K.G. van Els, Pastoor Röselaars,
C.J. Bindels, H. Crijns,
P. Koene*

6

De vereniging groeide gestaag uit tot de rug-gengraat van de Hoensbroekse middenstand en leverde een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van Hoensbroek. Desondanks trad de verenigde middenstand niet vaak op de voorgrond. Het ging goed met de middenstand en met de vereniging. In 1921 werd zelfs overgegaan tot de aanschaf van een verenigingsvaandel dat maar liefst 350 gulden kostte.

Tentoonstellingen

Pastoor Röselaers was een man van de wereld. Hij zag dat in de grote steden van Europa, met name in Parijs, Düsseldorf, Luik en Londen grote tentoonstellingen werden georganiseerd waar bedrijven hun producten aan het publiek konden tonen. Vaak werden aan dergelijke tentoonstellingen ook prijsvragen verbonden. Ondanks de afstanden en de beperkte reismogelijkheden in die tijd werden deze tentoonstellingen druk bezocht. In 1908 was de eerste middenstandstentoonstelling in Amsterdam. Hier exposeerde de Amsterdamse middenstand zijn producten.¹ In Maastricht vond in juni 1911 een bouwvaktentoonstelling plaats. Het fenomeen tentoonstelling begon bekend te raken. Een middenstandstentoonstelling zou volgens Röselaers een gedurfd middel zijn om zich in deze regio te presenteren.

EMTHO Hoensbroek 1932

Aan moed ontbrak het pastoor Röselaers niet toen hij in 1932 met de Hoensbroekse Middenstandsvereniging van 23 tot en met 31 juli de eerste middenstandstentoonstelling organiseerde: de EMTHO, de Eerste Middenstand Tentoonstelling HOensbroek. De paviljoens stonden op een vlak terrein aan de Akerstraat dat gratis door de eigenaar ter beschikking was gesteld en vanwege de ligging prima per tram en autobus bereikbaar was. De paviljoens, een van 1200 m² en daarnaast twee hallen van 12 x 60 meter herbergden 100 stands op een totale oppervlakte van bijna 1000 m² standruimte. Hier werd een keur aan producten getoond van zowel lokale als landelijke ondernemers. Ook was er entertainment: een programma met cabaret, een goochelaar, een ballonwedstrijd, een parodist en een harmonicavirtuoos. Doorlopend speelden er twee orkesten, er was een gratis thee-uurtje bij de stand van Douwe Egberts en er waren geschenken voor elke 10de, 50ste en 100ste bezoeker. De tentoonstelling was dagelijks geopend van 14.00 tot 22.30 uur en de entree bedroeg 25 cent. Ondanks de slechte economische tijd was de tentoonstelling een groot succes. Alleen al op donderdag 28 juli werden 6000 bezoekers geteld. Uiteindelijk zouden er 15.000 bezoekers komen.

TAKO Hoensbroek 1938

Hoensbroek begon langzaam te groeien. Er werd flink gebouwd en Staatsmijn Emma had altijd behoefte aan personeel. Inmiddels telde Hoensbroek bijna 9000 inwoners.

Er was intussen ook een nieuw lid bij de Middenstandsvereniging gekomen, winkeliersvereniging AKO: AKerstraat Ondernemers. Deze vereniging organiseerde, in navolging van de EMTHO in 1932 en in 1938 een grote middenstandstentoonstelling genaamd TAKO: Tentoonstelling AKerstraat Ondernemers. Van 23 juli tot en met 31 juli 1938 stonden tegenover de Nutsschool aan de Akersstraat een grote tent met een oppervlakte van 1200 m² en een kleinere met een oppervlakte van 600 m². De belangstelling was groot en de honderd stands waren op voorhand al bezet. Ford alleen al had zes stands met personenauto's met 4 en 6 cilinders en met V8-motoren. Tevens waren er V8-trucks en zware hydraulische kiepwagens. Een keur aan Hoensbroekse winkeliers nam deel. Er waren bekende namen op de tentoonstelling te vinden zoals Knibbeler sanitair, Martens juwelier, Cremers kunstmest en zaden, Van Els-Beckers uurwerken, Motorhuis Van der Riet motoren, fa. Roos stoffeerderij en De Bij manufacturen en karpotten. Zelfs de naaischool van de Hoensbroekse zusters had een stand. En elke 50ste, 100ste, 500ste en 1000ste bezoeker kreeg een geschenk. Er was een ruimte ingericht met 800 zitplaatsen waar bekende artiesten uit die tijd optraden zoals Willy Derby, Kees Pruis en Trio De Laat.²

Het tentoonstellingscomité bestond uit K.G. van Els, voorzitter, F. Engelen, secretaris, H. Crijns, penningmeester en de leden H. Dohmen, S. Seyffers en Th. Beckers. Uiteindelijk was deze tentoonstelling die bezocht werd door circa 8000 bezoekers een mooi succes.³

Tentoonstelling Hoensbroek 1946

Tijdens de tweede wereldoorlog was het houden van een tentoonstelling verboden door de Duitse bezetters. De producten die in de voorgaande tentoonstellingen te zien geweest waren, waren in beslag genomen, geroofd of werden na productie gelijk naar Duitsland gebracht.

In 1946 werd de draad weer opgepakt. Inmiddels waren er in Hoensbroek drie middenstandsverenigingen actief. Zij waren gevestigd in de parochies St. Jan, Mariarade en Passart. De oorlog had de mensen nader tot elkaar gebracht en dit was

in deze kleinere tentoonstelling goed tot uiting gekomen. In een op 28 januari 1948 gehouden ledenvergadering werden de krachten opnieuw gebundeld wat resulteerde in één middenstandsvereniging voor geheel Hoensbroek.

Hoensbroekse Middenstand Expositie 1948

Ter gelegenheid van het dertigjarig bestaan en het samenvoegen van de drie middenstandsverenigingen tot de R.K. Middenstandsvereniging 'St. Franciscus', werd van 5 tot en met 9 mei een Middenstand Jubileum Expositie georganiseerd. Voorzitter was Th.W. Wanders, secretaris J. Lennaerts, penningmeester J. Lendfers en geestelijk adviseur was W. Geerits. Er waren 50 standhouders die zich hadden ingeschreven en vrijwel de gehele middenstand was vertegenwoordigd. Hieronder waren fa. Spruit bloemen, Van Dongen kruidenier, Scholl fietsen, Coolen kindwagens, Wijshof zuivelproducten, Jan Steen kapper, VIVO kruidenier, bakkerij Driessen, V.d. Loop tricotage, Van Uden radio's, Wetzels meubels, Quadackers meubels, Kortooms speelgoed, Mulder touringcars, Wevers banket, Toma eetsalon en Contact elektricien. Allemaal lieten zij in hun stand zien, horen of proeven wat ze in hun winkel te bieden hadden. Elke dag van 19.00 tot 21.00 uur waren er concerten in de kiosk op de Markt naast de drie feesttenten. Op 5 mei trommel- en fluitenkorps St. Jan en muziekkorps Staatsmijn Emma, op 6 mei harmonie St. Caecilia, op 7 mei zangvereniging Paluda, op 8 mei fanfare St. Gabriël en op 9 mei was het afsluitingsconcert door fanfare Hubertus Passart. Op donderdag en zondag waren er bovendien nog sportwedstrijden. In twee tenten stonden de standhouders en in de derde tent was een gezellig zitje ingericht met een vlot orkestje en natuurlijk een hapje en een drankje. De expositie was elke dag geopend van 14.00 tot 23.00 uur. Vanwege de feestelijke vrije streekmarkt was op vrijdag de tentoonstelling al vanaf 09.00 uur geopend. Op de donderdag waren er al 8000 bezoekers geteld.⁴

Het Nieuwsblad voor de Mijnstreek 'De Nieuwsbron' uit Brunssum bracht ter gelegenheid van deze jubileumtentoonstelling een speciale tentoonstellingskrant uit met allerlei wetenswaardigheden en advertenties van de merendeels Hoensbroekse middenstand.⁵

Oranjefeesten 1948

In 1948 vierde Nederland het Gouden Regeringsjubileum van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina en de Kroningsfeesten van Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Juliana. In Hoensbroek functioneerde het plaatselijke Oranjecomité niet. De Middenstandsvereniging 'St. Franciscus' nam begin 1948 het initiatief om een comité te formeren bestaande uit afvaardigingen van de plaatselijke verenigingen en overige instanties om de feesten te organiseren. Voorzitter hiervan was sinds vele jaren Th. Wanders. Het resultaat was beter dan ooit. De voornaamste onderdelen werden in samenwerking met vrijwilligers uit Treebeek opgezet. Weken was men in de weer om alle details tot in de puntjes uit te werken. Het gemeentebestuur verleende een ruime subsidie en verstrekte alle medewerking. De middenstand en de ondernemers hadden ook een flinke duit in het zakje gedaan.

Het samenwerkende Rayon Emma had het volgende programma samengesteld: 31 augustus om 15.30 uur historische optocht, 4 september om 17.00 uur groot openluchtspel bij kasteel Hoensbroek, 6 september om 21.00 uur fakkeloptocht en aansluitend om 22.00 uur een groot vuurwerk. Daarnaast waren er tal van kinderfeesten en activiteiten voor 'elck wat wils' zoals sportevenementen en spelmiddagen met de bijbehorende versnaperingen. De samenwerking met Treebeek was een dermate groot succes dat de Oranjefeesten in samenwerking met Treebeek nog vele jaren hebben bestaan.

Op 30 april 1949 was de eerste koninginnedag van koningin Juliana en de feesten waren zeer uitgebreid met een grote kinderoptocht met onder meer praalwagens en groepen met de uitbeelding van 16 sprookjes en verder van alle muziekverenigingen en de scouting van Hoensbroek en Treebeek. De optocht vertrok in Treebeek vanaf het Treebeekplein en eindigde in het centrum van Hoensbroek.

Op 19 april 1974 vierde het Oranje Comité het 25-jarig bestaan.

DEMEX Hoensbroek 1949

De Middenstandsvereniging van Hoensbroek vond in 1949 dat het tijd werd om weer een middenstandstentoonstelling te organiseren, maar dan nu voor de hele Mijnstreek. Hoensbroek lag in het hart van de Mijnstreek en het succes van

de tentoonstelling één jaar eerder en de TAKO van 1938 was men niet vergeten. Dit lag aan de basis van DEMEX: DE Mijnstreek EXpositie voor handel en industrie Hoensbroek. Deze zou duren van vrijdag 29 april tot en met 5 mei 1949. De deelnemers verdeelden onderling 107 stands, waarbij ook deze keer weer veel Hoensbroekse ondernemers meededen die hun producten tentoonstelden. Dit waren onder anderen P. van Uden rijwielen, de gezamenlijke bakkers Peskens, Hagedoren, Coumans, v. Son, Gielen en Boonekamp, H. Crijns schoenen, Quadackers radio, W. Coolen sport- en huishoudartikelen en H. Scholl radio en verlichting. Ondernemers van binnen maar ook van buiten de Mijnstreek waren als standhouder aanwezig. Ze kwamen uit onder meer Echt, Maastricht, Heerlen en Waubach. Zakenmensen en kijklustigen konden zich overtuigen van wat de bedrijven te bieden hadden. Het organisatiecomité bestond uit Th. Wanders, voorzitter, F. Demelinne, secretaris en F. Littmann, penningmeester. Het tentoonstellingsterrein lag aan de Markt en vanaf de Akerstraat was er een directe busverbinding met het marktterrein. In zaal Canisius was ter gelegenheid van de DEMEX een echte Bols bar ingericht en onder het genot van een goede borrel konden bezoekers een optreden bijwonen van de bekende zanger Lou Bandy, die voor de vrolijke noot zorgde.⁶ In het Limburgs Dagblad van 5 mei werd in een artikel bekendgemaakt dat de tentoonstelling elke dag 3000 bezoekers trok en dat de exposanten goede zaken hadden gedaan.

HONIJTO Hoensbroek 1951

Met de DEMEX van twee jaar eerder nog vers in het geheugen, waren de Hoensbroekse ondernemers ervan overtuigd dat 1951 een goed jaar was om weer een tentoonstelling te organiseren. Deze was genaamd HONIJTO HOensbroekse NIJverheids tenTOonstelling, waarbij de nadruk viel op nijverheid. Deze expositie vond plaats van 27 april tot en met 6 mei in een paviljoen aan de Akerstraat tegenover de Nutsschool. Inmiddels was Hoensbroek gestaag verder gegroeid. Het aantal inwoners was in de afgelopen 20 jaar bijna verdubbeld naar zo'n 18.000 zielen. Er waren 340 woningen in aanbouw, onder meer in het Lotbroekerveld. Hoensbroek was door de jaren heen een centrumgemeente geworden waar heel wat mensen uit de regio hun boodschappen en grotere aankopen

deden. Ook nu stond er een groot paviljoen van 1200 m² en een aparte cabarettent voor optredens van orkesten en cabaret- en variétoptredens. Er was een Weense avond, een opera- en een opereteavond. Daarnaast een avond met Kerkraadse buuttereedners. Dikke pret dus op de tentoonstelling. Zelfs Pipo de muzikale clown was voor een avond geëngageerd. Er waren 99 standplaatsen. De standhouders op deze nijverheidstentoonstelling droegen ook nu weer bekende Hoensbroekse namen zoals drukkerij Rosbeek, H. Merry gebak, Zijlstra glas en porselein, Mengelers korsetten, J. Boosten bh's en korsetten, Pietje Willems textiel, Henri van Els optiek en H. Hoeder-Wagemakers beddegoed.⁷ De entree bedroeg 50 cent en, voor die tijd ongekend, was er een telefoonaansluiting met telefoonnummer 411. Bij de opening op vrijdagmiddag keken de organisatoren wel even benauwd. Het regende dat het goot, maar op zondagavond waren er toch al zo'n 7000 bezoekers de ingang gepasseerd. Op koninginnedag 30 april kon men de 10.000ste bezoeker noteren. Voor de jeugdvoorstelling op 2 mei, waarvoor de entree 25 ct. bedroeg, liep het storm. Uiteindelijk noteerde men bijna 20.000 bezoekers en ook deze tentoonstelling was een doorslaand succes.⁸

Dreigende inlijving door Heerlen 1952

De middenstand van Hoensbroek floreerde en vervulde steeds meer een regionale functie. Er was een heel divers aanbod en tussen de meer dan 150 leden van de middenstandsvereniging was er een ongekende onderlinge loyaliteit en samenwerking. Het was dan ook niet verwonderlijk dat Heerlen met lede ogen moest aanzien dat men liever in Hoensbroek winkelde dan in Heerlen. Heerlen kwam al in 1953 met het idee om Hoensbroek in te lijven. In een interview in de Maasbode vertelde de heer Van Grunsven, burgemeester van Heerlen, dat Heerlen als stad in wording misschien het voorbeeld van Eindhoven moest volgen. Heerlen zou het centrum tussen Aken en Maastricht zijn door Heerlen uit te breiden met Hoensbroek, Treebeek en Heerlerheide. Tussen de regels leest men dan 'als de mensen toch naar Heerlen moesten, dan konden ze daar ook winkelen'. Door middel van natuurlijke afvloeiing zou het aantal lokale winkels vanzelf minder worden. De Hoensbroekse Middenstandsvereniging heeft zich in die jaren met succes daartegen verzet. In het Limburgs Dagblad van

16 juli 1952 heeft men in felle bewoordingen tegen deze plannen stelling genomen. In een ongezouten artikel werd de mening van de middenstanders en van de inwoners van Hoensbroek hierover weergegeven.

KAMITO Hoensbroek 1955

Het succes van de middenstandstentoonstellingen ging niet onopgemerkt aan de katholieke kerk voorbij. Het idee ontstond om een grote missietentoonstelling te organiseren van 16 tot en met 24 april, de KATHolieke MIssie tenTOonstelling Hoensbroek. Het doel was de mensen te laten zien wat missiewerk inhield, interesse en begrip te kweken voor het goede werk in den vreemde en ook om eventueel nieuwe priesters en zusters te werven voor het missiewerk. Op dat moment – anno 1955 – waren er 250.000 missionarissen wereldwijd werkzaam. Te zien waren allerlei, soms absurde, bezienswaardigheden uit de missielanden zoals kleding, hoofddekseis en -tooien, kookgerei, wapens, maskers, neusringen, peniskokers en natuurlijk waren er de spannende verhalen die de aanwezige missionarissen en missiezusters vertelden.

Voor de ontspanning werd gezorgd door de acht deelnemende parochies van Hoensbroek, Treebeek en Wijnandsrade, onder andere door middel van optredens van hun koren en muziekkorpsen. Dit alles was acht dagen lang te zien en te horen. Het moge duidelijk zijn dat de financiële baten bestemd waren voor de missie. Naar Amerikaans voorbeeld hadden er in de weken voorafgaand aan de tentoonstelling in elk van de parochies grote bliksemloterijen plaatsgevonden. Zo was er bijvoorbeeld op het plein voor de grote Hoensbroekse St. Janskerk een grote stand met meer dan 300 prijzen. Een enkel lot kostte 1 cent. De kans bestond om voor de prijs van een lot van 1 cent met een nieuwe fiets naar huis te kunnen gaan, maar natuurlijk ook een (heel veel grotere) kans om helemaal niets te winnen. Een lot waar geen prijs op was gevallen, deed naderhand nog eens mee aan de loterij bij de afsluiting van de tentoonstelling op 24 april. En zo ging het ook bij de overige deelnemende parochies. De parochies hadden zo goed hun best gedaan en al zo veel geld opgehaald dat alle kosten bij de opening van de tentoonstelling reeds gedekt waren.

**Tentoonstellingsbestuur
"Hoensbroek Vooruit" 1958**

Staan van li.n.re.:
L. Klinkenberg, S. Hahn,
Th. Wanders, P. Crijns,
H. Burema, A. van Els, J. Erens

Zittend van li.n.re.:
P. Willems, G. Boesten,
M. Wijshof, P.A. de Win

7

Opening

De tentoonstelling werd voorafgegaan door een defilé voor mgr. dr. G. Lemmens, bisschop van Roermond. In zijn gezelschap bevonden zich de uit China verdreven bisschoppen mgr. Eug. Lebouille, geboren in Hoensbroek en mgr. C. Kramer, bisschop van Luanfu, evenals meer dan twintig missionarissen afkomstig uit de rest van Nederland. Op de Markt werden de Missievlag, de Limburgse en de Hoensbroekse vlag gehesen en zo werd onder tromgeroffel de grote Missie-tentoonstelling geopend.⁹ Het grote paviljoen van 1500 m² stond op de markt. De entree voor het hele complex bedroeg slechts 25 cent. Medewerking verleenden onder meer de harmonie-orkesten van de Staatsmijnen en van de Oranje Nassaumijnen, evenals de muziekkorpsen uit de deelnemende parochies. Later op de avond, na negen uur, werd er lichtere muziek gepresenteerd door zangverenigingen, boerenkapellen en orkesten en waren er optredens van buuttereeders en humoristen.

Deelnemers aan de Missietentoonstelling

De volgende congregaties hadden een stand: Montfortanen, Franciscanen, Norbertijnen, Re-

demptoristen, Lazaristen, de paters van Steijl en de missionarissen van de H. Familie.

De zustercongregaties die ook aanwezig waren, waren de Dienaressen van de Heilige Geest, Dochteren der Wijsheid en de medische Missiezusters. Daarnaast waren er ook de lekenorganisaties: MIVA, Memisa, Alma en het Indisch Missie bureau.¹⁰ Ook luisterden dames in Japanse en Filipijnse klederdracht de tentoonstelling op.¹¹ Dat deze Missietentoonstelling een succes was, blijkt uit een krantenartikel in het Limburgs Dagblad van 25 april. Daarin wordt lovend gesproken over de uitstekende organisatie en natuurlijk ook over de opbrengst bijeengebracht door de 25.000 betalende bezoekers.

De parochianen hebben bij de laatste collecte voor de missie nog een gezamenlijke gave van 2500 gulden overhandigd. Wat de totale opbrengst was, is ons niet bekend.

H'58 Hoensbroek 1958

Hoensbroek, waarvan de bevolking in 1958 was gegroeid naar bijna 23.000 inwoners, met een bloeiende middenstand, mooie winkels en een goede Middenstandsvereniging, vierde in 1958 het 40-jarig bestaansfeest van deze vereniging. Als blijk van erkenning voor hun verdienste wer-

den tot ereleden benoemd: Th. Beckers, M. v.d. Bosch, J.A. Erens, L. Hahn, P.J. Knibbeler, J.M. Quadackers, P.A. de Win en K.G. van Els die 20 jaar lang voorzitter was. In 1948 had hij het stokje overgedragen aan M.J. Wijshoff. In het kader van de feestelijkheden werd van 9 tot en met 18 mei de Internationale Tentoonstelling voor Nijverheid, Handel en Mijnbouw, de H'58 gehouden. Ondanks de internationale Expo die dat jaar in Brussel plaatsvond, trok de H'58 meer dan 23.000 toeschouwers. In de paviljoens bevonden zich 158 stands bemand door 62 standhouders uit heel Nederland en natuurlijk ook weer uit Hoensbroek en de omliggende plaatsen.

Prijsvraag

Er was een tentoonstellingsboekje gemaakt waarin wetenswaardigheden en veel advertenties te vinden waren. In die advertenties zaten fouten die er bewust in verband met een prijsvraag ingezet waren. Diegene die de meeste fouten kon ontdekken, won een splinternieuwe bromfiets. Deze was alvast op de tentoonstelling te bezichtigen om de deelnemers warm te maken voor de prijsvraag.

Bij de opening op vrijdag 9 mei gaf het muziekkorps van Staatsmijn Maurits om 18.30 uur een concert met aansluitend een grote taptoe verzorgd door het korps en hun drumband. Op de tentoonstelling waren veel Hoensbroekse winkeliers vertegenwoordigd. Zij prezen hun waren aan en demonstreerden hun producten die soms ook geproefd konden worden. Het aanbod was zeer gevarieerd: meubels, kleding, bromfietsen, kampeerartikelen, kachels, porselein, radio's en nog veel meer. Landelijke bedrijven promootten hun artikelen zoals Avaros bromfietsen, Drietex zeep, Lodaline alkalivrij vloeibaar wasmiddel (in de fles zaten ter gelegenheid van de tentoonstelling plastic bouwstenen), Oxo-soepen, Pfaff naaimachines, Seven Up limonade en Vitrix pudding in poedervorm.

Tentoonstellingshallen

Vier grote tentoonstellingshallen stonden op de Markt en in de Juliana Bernhardlaan. De tentoonstelling omvatte een totale oppervlakte van wel 10.000 m². Ook de mijnbouwindustrie was vertegenwoordigd met diverse producten en

machinerieën bestemd voor werkzaamheden voor zowel onder- als bovengrondse mijnbouw. Op Kasteel Hoensbroek werd tegelijkertijd een tentoonstelling gehouden over 'Mijnbouw en Kunst'. Hoofdingenieur E.J. Gerards van Staatsmijnen in Limburg had het erevoorzitterschap van de organisatie van deze tentoonstelling op zich genomen en J.A. Koops, directeur N.V. Oranje Nassau Mijnen was lid van het erecomité.¹² De nieuw ontwikkelde DAF personenwagen werd op de tentoonstelling geshowd en aangeprezen. Om de tentoonstelling goed bereikbaar te maken reed er een pendeldienst met een treintje tussen het tentoonstellingssterrein en de Akerstraat, vanwaaruit er bus- en tramverbindingen naar alle windstreken waren.

HOZO 1966

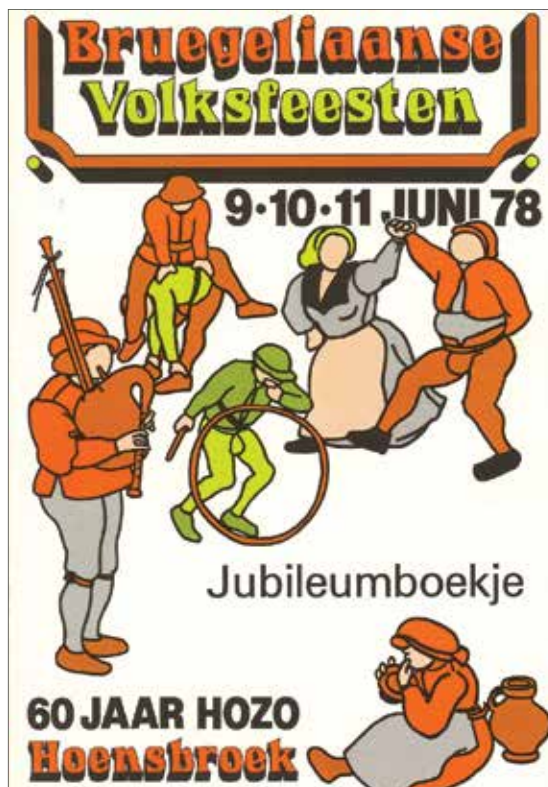
Op 1 september 1966 werd de naam R.K. Middenstandsvereniging 'St. Franciscus' veranderd in HOZO: Hoensbroekse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers. De gebeurtenissen c.q. de voorgenomen sluitingen in de mijnindustrie hadden ook gevolgen voor de middenstand. Aan het 50-jarig bestaansfeest werd daarom enkel intern aandacht besteed door de leden en hun partners. Hierbij werden op 4 mei 1968 de heren S. Hahn en G.H. Boesten onderscheiden met het zilveren Bondsinsigne van LOZO: Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers. In datzelfde jaar pleitte de HOZO voor de tweede maal voor een zelfstandig Hoensbroek bij het openbaar worden van de nieuwe herindelingsplannen voor Zuid-Limburg. De HOZO was weer de eerste die op de barricaden ging om Hoensbroek zelfstandig te laten blijven.

Braderie Hoensbroek 1971

In 1971 organiseerde de HOZO in het centrum een bescheiden braderie om Hoensbroek te promoten en om kooplustigen naar de middenstand in het centrum te lokken. Dat dit gelukt is, weet iedereen inmiddels, want tot op de dag van vandaag is de Hoensbroekse braderie op hemelvaartsdag een jaarlijks terugkerend evenement. Op die dag staat het hele centrum van Hoensbroek op z'n kop en struinen tienduizenden bezoekers langs de honderden kramen met koopwaar, ijs en etenswaren en bemensen ze de vele terrassen die Hoensbroek die dag rijk is.

Bruegeliaanse Volksfeesten Hoensbroek 1978

Bij vorige jubilea en bij andere gelegenheden van de Hoensbroekse Middenstandsvereniging was het gebruikelijk om tentoonstellingen te organiseren. Bij het vieren van het 60-jarig bestaan van de Middenstandsvereniging was dit fenomeen inmiddels achterhaald. Regionaal werden in Valkenburg in de Eurohal en in Maastricht in het MECC-gebouw beurzen georganiseerd als 'Alles voor Eva' en de Huishoudbeurs. Daardoor was het houden van plaatselijke tentoonstellingen overbodig geworden. De Middenstandsvereniging anno 1978 was veranderd, gemoderniseerd en de organisatie bestond uit jonge(re) mensen onder wie voorzitter P. Crijns, penningmeester H. Kempener, J. Klinkenberg, H. van 't Hoofd, W. Collaris, G. Scholl, F. Niemark, F. Vermeer, W. van Straten, G. Boesten, P. Herpers en H. Dirks. Daarom opperde het HOZO-bestuur in 1978 om het 60-jarig bestaan te vieren door middel van Bruegeliaanse Volksfeesten op de Markt. Deze feesten begonnen op vrijdag 9 juni en duurden tot en met zondag 11 juni. Heel wat middenstanders en ondernemers waren bereid om de beurs te trekken voor de sponsoring van de diverse groepen en orkesten. De bezoekers konden alles geheel gratis bijwonen en/of hieraan deelnemen. Het programma was bijzonder en in deze regio nog nooit vertoond. Op zaterdag traden op: het Koninklijk St. Willibrordusgilde uit Geysteren met vendeliers, Joegoslavische Volksdansgroep Sefar, Volksdansgroep Slovenska Folklorina Skupina en Internationale Volksdansgroep Bernardinus, de wereldberoemde popgroep Pussycat en het zigeunerorkest Steinbach. Op zondag was het de beurt aan Showband Fanfaren-Trompeter uit Erfstadij (D) en als afsluiting het bekende jongerenkoor de Ritmic Group uit Schinveld. Er was op vrijdag een Trim-Wielerronde, op zaterdag waren er Oude Volksspelen en op zondagmorgen, na de Mis, was er een Limburgse koffietafel met anima-

tie door diskjockey Harry Hardeveld en conferencier Piet Boonstra. Aansluitend die middag was er een stertocht met alle Hoensbroekse korpsen.¹³ Loyale medewerking was er van het gemeentebestuur, de Culturele Raad gemeente Hoensbroek, de Oranjevereniging en alle zangverenigingen en muziekkorpsen die zich geheel belangeloos hadden ingezet om dit festijn te doen slagen. En dat lukte! Vele duizenden toeschouwers kwamen uit alle windrichtingen naar Hoensbroek toe.

Tot slot

We moeten afsluitend constateren dat de middenstand de sluiting en afbraak van de Staatsmijn Emma in 1978 overleefd heeft maar dat dit wel ten koste is gegaan van de meeste winkeliers aan de Akerstraat en de Hoofdstraat. De HOZO bestaat nog steeds, maar het wordt steeds moeilijker de activiteiten voort te zetten.

Noten

1 *Limburger Koerier*, 26-04-1907.
2 *Limburger Koerier*, 29-07-1938.
3 *Limburger Koerier*, 02-08-1938.
4 *Limburgsch Dagblad*, 07-05-1948.
5 Archief Theo Wanders.
Tentoonstellingsgids H'58.

6 *Limburgsch Dagblad*, 40-04-1949.
7 *Limburgsch Dagblad*, 26-04-1951.
8 *Limburgsch Dagblad*, 07-05-1951.
9 *De Tijd*, 18-04-1955.
10 *Limburgsch Dagblad*, 05-03 en 02-04-1955.

11 *Limburgsch Dagblad*, 09-04-1955.
12 *Limburgsch Dagblad*, 02-02-1958.
13 Archief Jo Brassée. *Jubileumboekje 60 jaar HOZO* (1978).
Foto's: Collectie auteur, tenzij anders vermeld.

Clemens Wenzeslaus Graf und Marquis von und zu Hoensbroech 1776-1844

Ein Leben zwischen spätbarocker Katholizität, antirevolutionärem Eifer, napoleonfreundlicher Anpassung und vormärzlicher Zurückgezogenheit. Geldriches Archiv 19. Door Leo Peters (Geldern 2022), 454 p., (kleur) geïll., met 'Zeittafel', literatuurlijst en registers; ISBN 978-3-00-072039-0. Prijs: € 29,- (uitverkocht). Info: stadt-archiv@geldern.de.

Dat een gedigitaliseerd archief een ware 'Fundgrube' is, bewijst deze biografie geschreven door prof. dr. Leo Peters (*1944). Sinds het archief van Schloss Haag in 2008 gedigitaliseerd op de website van Rijckheyt beschikbaar is gekomen, heeft de auteur al meerdere bijdragen geschreven met gebruikmaking van dit archief. Ruim tien jaar geleden ontstond het idee voor de biografie van Clemens Wenzeslaus en sinds-

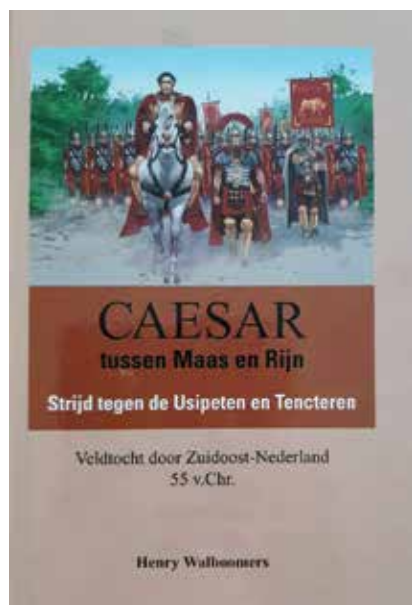
dien heeft prof. Peters de meer dan 100.000 pagina's in dit archief doorgenomen in zijn speurtocht naar leven en werken van deze graaf en markies von und zu Hoensbroech. Daarnaast raadpleegde hij heel wat literatuur maar vooral vele archieven van aan de familie Van Hoensbroech gelieerde adel in het Depot der rheinischen Adelsarchive in Schloss Ehreshoven, Engelskirchen (D) en elders, zoals onder andere het archief van de familie Van Schaesberg in Kempen (D). Het is een gedegen en mooi vormgegeven publicatie geworden – hoewel het wel jammer is dat sommige afbeeldingen wat donker zijn uitgevallen – die in de bibliotheken van de Limburgse archieven en geïnteresseerden in de Limburgse adels- en kastelengeschiedenis niet mag ontbreken.

De diepgaande biografische beschrijving belicht nagenoeg alle aspecten van het leven van deze markies in de roerige Europese jaren tussen ca. 1780 en 1840. Zijn zorg om het beheer van het bezit van de van oudsher rijke familie, de snel wisselende politieke omstandigheden die om het nodige aanpassingsvermogen vroegen, zijn culturele, literaire en muzikale interesses maakten het zinvol en interessant om de biografie van deze markies te schrijven. Deze biografie speelt zich af tegen de achtergrond van zijn band met Pruisen, het Habsburgse huis, de Duitse adelskerk en zijn fascinatie voor het Napoleontische regime in de Franse tijd.

Allereerst beschrijft de auteur de eeuwenlange politieke opmars van de familie Van Hoensbroech, hij vertelt over de familieverhoudingen en het leven van Clemens Wenzeslaus vanaf zijn geboorte in Schloss Haag, zijn school- en studietijd in Wenen, beschrijft zijn karakter, persoonlijkheid en religieuze instelling. Verder komt zijn eerste huwelijk in 1800 met de in Mheer geboren levenslustige freule Alexandrine de Loë (1784-1806) met wie hij een dochter en eveneens een zoon kreeg en zijn tweede huwelijk in 1809 met Eugenie gravin van Schaesberg (1781-1846) met wie hij een zoon en een dochter kreeg aan bod. Uitvoerig komt ook de rol van Clemens Wenzeslaus als hoofd van de familie en als echtgenoot en vader aan de orde, het economische beheer van de goederen en zijn politieke en ambtelijke functies en functioneren, zijn waardevolle netwerk en zijn attitude ten aanzien van de Pruisische, Oostenrijkse, Franse en Nederlandse staatshoofden.

De markies overleed op 69-jarige leeftijd in Keulen en werd op grootse wijze en met veel honneurs bijgezet in het familiegraf op de begraafplaats in Geldern. Hoe groot zijn netwerk was is af te lezen uit het aantal gedrukte rouwbrieven (1000) en bidprentjes (4000). Hopelijk komt er snel een nieuwe oplage van dit boek, want het verdient een bredere verspreiding. Het is een mooi voorbeeld van een biografie op basis van gedegen,

maar ook tijds- en arbeidsintensief archiefonderzoek. Terecht dat hij het boek heeft opgedragen aan zijn vrouw Waltraud. Het kleurrijke leven van Clemens Wenzeslaus is boeiend en gedetailleerd beschreven. Velen zullen dit Leo Peters niet nadoen. Alle lof voor dit uitstekende boekwerk! (RB)

Caesar tussen Maas en Rijn:

Strijd tegen de Usipeten en Tencteren. Veldtocht door Zuidoost-Nederland 55 v. Chr. Door Henry Walboomers (Deventer 2021), 260 p. ISBN 978 90 81632 60 7. Prijs € 24,50.

Julius Caesar ondernam, nadat hij tot proconsul van Gallia Transalpina was gekozen, met grote regelmaat veldtochten tegen inheemse stammen die hij als een bedreiging voor Rome zag.

Van 58 tot en met 51 v. Chr. voerde hij oorlogen die hij vrij gedetailleerd beschreef in *De Commentarii de Bello Gallico*. Het onderwerp van deze publicatie is de veldtocht tegen de Usipeten en Tencteren die in 55 v. Chr. plaatsvond. Deze veldtocht maakte deel uit van de Gallische oorlogen en voerde Caesar tot in Zuidoost Nederland.

De drijfveren voor al deze veldtoch-

ten van Caesar in Gallië waren naast het beschermen van Rome vooral het vergaren van roem door overwinningen, maar ook oorlogsbuit. De auteur onderzoekt in deze publicatie de betrouwbaarheid van het verslag van Caesar. Zo vraagt hij zich onder meer af: kloppen de aantallen gevallen tegenstanders wel? Hij probeert de locaties van veldslagen te identificeren en de routes die tijdens de veldtochten gevolgd werden te reconstrueren.

Na de kennismaking met de persoon Julius Caesar en de Gallische en Germaanse stammen, wordt op gedetailleerde wijze de strijd tegen en vernietiging van de Usipeten en Tencteren beschreven. *Veni, vidi, vici* kon Caesar in dit geval niet uitroepen: hij is er uiteindelijk niet in geslaagd om beide volkeren geheel uit te roeien. Het laatste deel van het boek spitst zich toe op de oversteek van de Rijn en de 18-daagse veldtocht van Caesar ten oosten van de Rijn. Caesar zou bij de terugtocht naar Gallië de Maas bij Maastricht zijn overgestoken.

In de epiloog wordt beschreven hoe Caesar door deze strijd tegen de Usipeten en Tencteren onbewust een nieuwe langjarige bedreiging voor het Romeinse Rijk creëerde: de aangevallen Germaanse stammen trokken als vergelding met grote regelmaat op tegen de Romeinen. In de teksten worden geen voet- of eindnoten gebruikt maar worden de namen van personen die informatie of hypothesen gepubliceerd hebben, opgenomen. Hierdoor wordt de lezer uitgedaagd zichzelf in deze materie te verdiepen. De bronnen bestaan uit een combinatie van literatuur en onderzoeksrapporten van archeologen, maar met name ook van historici. (DSH)

De taal van Kerkrade.

De sjproach va kirchroa e profiel van 't kirchröadsj in 101 wöad.

Door Lei Heijenrath (Heerlen 2020), 141 p. ISBN 978 90 79226 74 0. Prijs € 16,50.

Het Kerkraads dialect, volgens sommigen onmogelijk te begrijpen en nog moeilijker om uit te spreken, maakt deel uit van de Ripuarische dialectfamilie. Er zijn al diverse woordenboeken (al dan niet digitaal) over dit dialect verschenen waarin met name aandacht is voor de schrijfwijze en grammatica.

Dit boek lijkt op een woordenboek omdat het alfabetisch is opgezet, maar schijn bedriegt: het is niet gevuld met droge grammatica- of spellingsregels of een compleet woordenboek. In deze publicatie wordt aan de hand van 101 woorden uit het Kerkraads dialect getracht een beeld te schetsen van dit dialect. Maar let wel: één letter ontbreekt: de letter g komt immers niet voor in het Kerkraads dialect!

Per woord worden allerlei aspecten belicht zoals de geschiedenis, gevoelswaarde of het specifieke gebruik ervan die vaak typerend zijn voor het Kerkraads. Maar ook de hu-

mor die verborgen zit in een woord. De geschiedkundige begrippen en vaktermen die in de toelichting worden gebruikt, zijn in een verklarende woordenlijst opgenomen. En mocht u nog geïnteresseerd zijn in meer achtergrondinformatie over het dialect dan kunt u die via de bijgevoegde literatuurlijst vinden. Als bijlage is een tekst in het Kerkraads opgenomen: 'Noa haske vluë vange'. Zo kunt u meteen controleren of u dit dialect kunt lezen, begrijpen en zonder te hikkelen kunt uitspreken! Met een pakkend statement sluit de auteur zijn publicatie af. 'Je dialect verschaft je een thuis waarin je kennis en gevoelsleven een warme plek hebben. Een plek om te koesteren, om lief te hebben en om trots op te zijn.' (DSH)

Rijksmonumenten Heerlen

Stichting Open Monumentendag Heerlen, eindredactie: Chris Tiekstra (Heerlen 2022), 144 p., hardcover, geïllustreerd, ISBN 978-90-829065-3-0. Prijs € 39,95.

Het boek *Rijksmonumenten Heerlen* verscheen voor het eerst in 2018. In 2020 verscheen een tweede druk, die al snel was uitverkocht. Omdat er kennelijk veel belangstelling bestaat voor dit rijk geïllustreerde boekwerk is er nu een nieuwe versie verschenen met voor een deel nieuw fotowerk en aangescherpte teksten. Hierdoor is het boek niet

alleen een interessant kijk- en leesboek geworden, maar het kan voor de lezer ook de beleving verdiepen op zijn verschillende wandelroutes door Heerlen. Wie namelijk meer van zijn omgeving weet, ziet ook meer. De verschillende monumenten zijn wat dat betreft naar wijk of buurt gegroepeerd zodat aan de hand van dit boek gemakkelijk verschillende wandelroutes kunnen worden uitgestippeld. Het boek is dan ook een absolute aanrader, wat overigens niet weg neemt dat er ook tekortkomingen zijn te signaleren en zelfs slordigheden. Om met dit laatste te beginnen wordt verwezen naar de 'Index op naam', p. 128 en 129. Kasteel Hoensbroek wordt in die index vermeld op p. 25, maar staat op p. 24. Hoeve den Driesch wordt in de index vermeld op p. 35, maar staat als Hoeve den Dreesch, en dus niet als Hoeve den Driesch, vermeld op p. 33. En bij kasteel Meezenbroek wordt vermeld dat het in 1670 in handen kwam van Willem Daniël Vignon, die in 1789 zou zijn overleden. Dat betekent dat Willem Daniël Vignon maar liefst ten minste 119 jaar zou zijn geworden!

Voor kritiek vatbaar is ook de op p. 142 en 143 uitgezette 'Tijdljn bouwend Heerlen'. Met foto's worden in die tijdljn vijf periodes onderscheiden: Romeinse Tijd 50 v. Chr.-400 n. Chr.; Middeleeuwen 500-1500; Mijntijd 1900-1974; Transitiejaren 1974-1996 en Heden 1996 - nu. Wat in die tijdljn ontbreekt is de periode van 1500 tot 1900, terwijl in het boek ruim dertig monumenten uit die periode worden vermeld. Deze tekortkomingen hebben vooral betrekking op de historisch georiënteerde teksten die ter informatie en verheldering aan het beeldmateriaal zijn toegevoegd. We illustreren dat met twee voorbeelden. Zo wordt de bij Terworm gelegen Hoeve den Driesch enkel en

alleen als hoeve vermeld, terwijl het oorspronkelijk in de 14de eeuw een versterkte hoeve was en als zodanig een van de oudste kastelen van Heerlen. Dan kasteel Hoensbroek. Vermeld wordt dat het geslacht Van Hoensbroeck in de 18de eeuw haar bezittingen door erfenis had uitgebreid met de kastelen Bleyenbeek en Hillenraad. Maar Herman Hoen, de vermoedelijke bouwheer van kasteel Hoensbroek, had in 1371, en dat ook nog eens veel dichter bij huis, zijn bezit al uitgebreid met het Keurkeulse leengoed Haeren in Voerendaal. Maar liefst 300 jaar lang, van 1371 tot 1671, bleef kasteel Haeren daarna in bezit van het geslacht Van Hoensbroeck.

Wat die historisch georiënteerde teksten betreft, zou het bij een eventuele nieuwe druk overigens niet misstaan als die teksten van noten zouden worden voorzien. Tot slot nog een laatste opmerking. Het is vreemd dat in dit boek het bij Terworm gelegen middeleeuwse kasteel Prickenis, de aan de Zandweg, c.q. Vruschemigerweg gelegen oude hoeve De Puth en de Benzenraderhof ontbreken. De meest voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat dit kennelijk (nog) geen rijksmonumenten zijn. (FG)

CONCOURS INTERNATIONAL DE MUSIQUE

KERKRADE
(HOLLAND)

3, 4, 5, 11, 12, 15, 18 et 19 août 1951

